

Milan Radošević

„VODNJANSKA BITKA“ 16. I. 1920. I FAŠIZAM U ISTRI: POČETAK*

Dr. sc. Milan Radošević
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti u Rijeci,
Podružna jedinica u Puli
Prolaz kod kazališta 2, HR – 52100 Pula
mrados@hazu.hr

DOI: 10.21857/m8vqrtq339
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. 7. 2020.
Prihvaćeno: 20. 11. 2020.

„Bitka za Vodnjan“ 16. I. 1920. u hrvatskoj se stručnoj literaturi i novinstvu navodi kao prvi oružani sukob u Istri sa smrtnim ishodom u kojem su sudjelovali fašisti. Prvi ozbiljniji historiografski radovi na tu temu nastali početkom 1970-ih godina, razmatrani kroz marksističku paradigmu, implicitno su ostavili mnoga pitanja otvorenima. U ovom se radu nastoji kroz konzultaciju arhivskih dokumenata (Središnji državni arhiv u Rimu, Državni arhiv u Padovi, Državni arhiv u Trstu, Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv u Pazinu, Državni arhiv u Rijeci, Opća bolnica Pula (arhiv), Centar za povijesna istraživanja Rovinj, Povijesni i pomorski muzej Istre - Museo storico e navale dell'Istria) i novinskih napisa (L' Azione, Il Lavoratore, Il Proletario, Delo, Glas Istre i dr.) istražiti ulogu fašista u spomenutom sukobu, rekonstruirati sam tijek i ishod sukoba, upletenost i odnos lokalnih, regionalnih i državnih vlasti spram tih događaja te pokušati identificirati žrtve i ustanoviti uzrok njihove smrti.

Ključne riječi: fašizam; Istra; Vodnjan; Pula; Pietro Benussi; Domenico Damiani; Pasquale Delcaro; letargični encefalitis.

Uvodna razmatranja

Svršetkom Velikoga rata i talijanskom okupacijom Istre u studenome 1918. započele su tektonske promjene koje će se i prije aneksije Kraljevini Italiji Rapalskim ugovorom osjetiti na političkom, gospodarskom i demografskom

* Istraživanje je sufinancirano istraživačkom stipendijom Talijanske akademije znanosti (Accademia Nazionale dei Lincei) u sklopu suradnje s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, sredstvima Istarske županije i Grada Pule - Pola kroz program *Stoljeće europskog antifašizma. Istra između globalnog i lokalnog* u sklopu Istarskoga povijesnoga društva te sredstvima Grada Vodnjana - Dignano.

planu. Gospodarski pad, opterećen ratnim nedaćama, ali i promjenom tržišnih uvjeta raspadom Austro-Ugarske Monarhije, ogledao se prije svega u smanjenju poljoprivredne i industrijske proizvodnje. Puljština će u poratnim godinama biti posebno pogođena brodograđevnom krizom uz otpuštanja većega broja radnika.¹ Ekonomska kriza, nesigurnost te povećani životni troškovi naći će plodno tlo (i) u jačanju socijalističke stranke. Svakako u tom pogledu treba istaknuti utjecaj poruka Oktobarske revolucije na Socijalističku partiju Italije, a koje su u Istri posredno (postupnim) povratkom demobiliziranih vojnika s istočne fronte dolazile do širih krugova radnika.² Paralelno s time, u Milanu 23. III. 1919. Benito Mussolini, bivši socijalist, osniva fašistički pokret (*Fasci Italiani di Combattimento*). Na istarskom se poluotoku tijekom 1919. osnivaju udruženja profašističkog karaktera koja će postati temelj za osnivanje lokalnih *fascija* tijekom 1920. godine. Ipak, tijekom 1919. aktivnosti fašističkih i nacionalističkih *skvadri* imale su u Kraljevini Italiji sporadičan karakter uz marginalan politički utjecaj. S ulaskom D'Annunzija u Rijeku otvorit će se nove „mogućnosti“, nove tehnike i metode koje će uskoro fašistički pokret vješto prekopirati.³

Talijanske okupacijske vlasti u Istri – Vojno namjesništvo i potom Generalni civilni komesarijat – favorizirale su građanske stranke, nositelje talijansko-nacionalno-integracijske ideje, uz simpatiziranje domoljubnih profašističkih udruženja. Njihova glavna obilježja očitovala su se u „antislavenskoj ksenofobiji“ i „protunacionalnom boljševizmu“. Prema talijanskom povjesničaru Renzu De Feliceu, paljenje Narodnoga doma u Trstu (Hotel Balkan) 13. VII. 1920. (sljedećega dana spaljen je i Narodni dom u Puli) smatra se krštenjem organiziranih napada fašističkih *skvadri*.⁴

U tom smislu u ovom radu razmatraju se događaji od 16. I. 1920. vezani uz sukob vodnjanskih socijalista s karabinjerima i vojskom te posredno fašistima. Tu krvavu epizodu možemo promatrati kao uvertiru u političku represiju i denacionalizaciju koje će uslijediti u nadolazećim godinama. Pristranost i/ili auto(cenzura) brojnih novinskih članaka, ali i arhivskih dokumenata, koji su

¹ O tome više u: Anna Millo, „L'industria marginale e il governo del sottosviluppo“, u: *L'Istria fra le due guerre*, Roma 1985., 81–87; Silva Bon Gherardi, „Politica, regime e amministrazione in Istria“, isto, 41; Alberto Luchitta, *L'economia dell'Istria italiana 1890 – 1940*, Gorizia 2005., 27; Raul Marsetič, „Brodogradilište Scoglio Olivi i područje Arsenala u vrijeme Italije“, u: *Stotinu i pedeset godina brodogradnje u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Pula 2011., 188–191.

² Roberto Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo*, sv. I., Bologna 1991., 345–360; Josip Demarin, „Saopćenje o našim ljudima iz Istre i Hrvatskog primorja - učesnicima Oktobarske revolucije“, *Problemi sjevernog Jadrana*, 2 (1972), 380–381.

³ Adrian Lyttelton, *La conquista del potere. Il fascismo dal 1919 al 1929*, Roma – Bari 1974., 84–85.

⁴ Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883. – 1920.*, Torino 1965., 624.

pitanje fašističke agresije za vrijeme i nakon sukoba u Klubu društvenih studija gotovo posve marginalizirali, dodatno su u ovom istraživanju utjecali na važnost provođenja heurističkoga modela prikupljanja i kritike do sada nepoznatih ili neobjavljenih izvora. Nastavno na to cilj ovoga istraživanja usmjeren je prema ustanovljavanju uloge vodnjanskih pristalica fašističkoga pokreta u sukobu 16. I. 1920. u kontekstu političkih smjernica lokalnih i regionalnih (okupacijskih) te talijanskih državnih vlasti.

Osvrt na dosadašnja historiografska dostignuća, propuste i heurističke izazove

Na prva znanstvena, historiografska istraživanja „Vodnjanske bitke“ čekalo se punih 50 godina, do 1970. godine. Zašto je tomu tako? Fašističkom režimu nije bilo u interesu detaljno analiziranje političkih kao ni socijalnih i ekonomskih uzroka otpora velikoga dijela vodnjanskih radnika, njihove potpore pulskome štrajku, ali i izraza neslaganja s tadašnjom politikom na čelu s premijerom Francescom Saverijem Nittijem. Nadalje, rasvjetljavanje detalja ubojstva Pietra Benussija, Domenica Damianija i Pasqualea Delcara izvjesno bi ukazalo na fašističke zločine, ali i na – što je i daleko važnije – *modus operandi* nacionalističkih/ fašističkih elemenata u sprezi s lokalnim organima vlasti. Naime, kao i mnoga druga politička ubojstva, uhićenja i premlaćivanja, koja su uslijedila kako u Istri tako i u Kraljevini Italiji, ta je epizoda bila zataškana.⁵

Istaknuti fašistički povjesničar, rodом iz Rovinja, Giorgio Alberto Chiurco⁶ 1929. godine objavio je višesveščanu *Povijest fašističke revolucije*, a u kronološkom pregledu za 1920. (drugi svezak) navodi kako su u Trstu fašističke *skvadre* zapalile Hotel Balkan (sjedište tamošnjeg Narodnog doma), a u Puli uništile prvu Radničku komoru.⁷ Dakle pojedine fašističke zločine Chiurco je predstavljao s

⁵ Istaknuti istarski prosvjetni djelatnik i publicist Antun-Tone Crnobori navodi kako je „slučaj Vodnjana predstavljao u izvjesnom smislu skandal za ‘šovinističku buržoaziju’ pa nije preostalo ništa drugo nego preći gotovo šutke preko toga događaja“. Tone Crnobori, *Borbena Pula*, Rijeka 1972., 117.

⁶ Chiurco, Giorgio Alberto, liječnik i političar, (Rovinj, 1896. – Brescia, 12. X. 1974.). Od mladosti, a posebice nakon završetka studija medicine, bio je aktivan u fašističkom pokretu u Toskani i Sieni, gdje je držao katedru kirurške patologije na tamošnjem sveučilištu. Tu je u pet svezaka napisao i prvi kronološko-povijesni pregled početnoga razdoblja talijanskoga fašističkoga pokreta (1919. – 1922.), pod naslovom *Storia della Rivoluzione fascista*. Prije Drugoga svjetskog rata bio je i nacionalni savjetnik Parlamenta, a za rata je bio prefektom u Sieni. Tijekom 1950-ih ponovno je djelovao kao sveučilišni profesor te se bavio proučavanjem karcinoma. Marino Budicin, „Chiurco, Giorgio Alberto“, *Istarska enciklopedija*, ur. Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, Zagreb 2005., 136.

⁷ Giorgio Alberto Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, sv. II., Firenze 1929., 7.

ponosom kao domoljubni čin, ali vodnjansku epizodu nije smatrao dovoljno značajnom ili „časnom“ da bi je uvrstio u fašistički almanah.

Istarski folklorist i kulturni povjesničar Domenico Rismondo 1937. objavljuje knjigu *Dignano d'Istria nei ricordi*⁸ (Istarski Vodnjan u sjećanjima) u kojoj, prema već ustaljenom službenom državnom/fašističkom narativu, piše: „U Vodnjanu se Lenjinove ideje propagiraju u nižim slojevima stanovništva; radnici zaposleni u pulskom Arsenalu dali su si u zadaću da šire novu doktrinu sumještanima. Novi momenti u političkom i socijalnom životu daju dojam da je mnoštvom ovladalo istinsko ludilo, a kronika raznih seoskih agitacija bilježi nekoliko krvavih epizoda. Tijekom 1920. Radnička komora, sa sjedištem u bivšoj palači Marchesi u Alighierijevoj ulici, pokušava nadvladati sigurnosne snage, ali nakon krvave bitke koja je trajala čitavu noć, biva osvojena. Više je ranjenih s obje strane, dok je na crvenoj strani i jedan poginuli. (...) Otpor Radničke komore dogodio se 16. I. 1921. (radi se, vjerojatno o lapsusu, misleći na 1920. godinu, op. M. R.), a završio se dan kasnije uhićenjem pobunjenika i njihovom deportacijom u tršćanske vojne zatvore, gdje se vodio i sudski proces na kojemu su dobili velike kazne, kasnije ukinute ukazom Nittijeve vlade.“⁹

Novi, pokazat će se, i za hrvatsku historiografiju bitan moment vezan uz faktografsku rekonstrukciju „Vodnjanske bitke“ dogodio se tek nakon Drugoga svjetskog rata, 1950. godine. Diljem Jugoslavije, pa tako i u Vodnjanu, postavljane su spomen-ploče poginulima u tek svršenom svjetskom sukobu, a na istarskom području i žrtvama međuratnoga, fašističkoga razdoblja. Dnevnik za riječku regiju na talijanskome jeziku *La Voce del Popolo* najavio je postavljanje spomen-ploče pišući: „U ponedjeljak, 16. siječnja 1950., navršit će se 30 godina od ubojstva počinjenoga od strane talijanskih fašista u Radničkom domu u Vodnjanu. U tom je napadu herojski stradao mladi Pietro Benussi, koji je tada imao 20 godina, dok su drugi mnogobrojni drugovi bili ranjeni i poslani u zatvor. Zbog posljedica ozljeda nastalih nakon fašističkoga napada preminuli su u zatvoru u Puli drugovi Domenico Damiani i Pasquale Giachin. Također, i drug Pietro Biasiol¹⁰ je preminuo zbog

⁸ Autor je specificirao da se radi o istarskom Vodnjanu jer se nedaleko talijanskoga grada Udina nalazi istoimena općina.

⁹ Domenico Rismondo, *Dignano d'Istria nei ricordi*, Bagnacavallo (Ravenna) 1937., 28, 40.

¹⁰ Dostupni izvori ne daju nam objašnjenje zašto se ime Pietra Biasiola spominje u kontekstu žrtava „Vodnjanske bitke“, a potom se spomenuti nije našao na spomen-ploči njezinim žrtvama. Uvidom u arhivsko gradivo ustanovio sam kako navedeni nije bio na popisu uhićenih koji su transportirani iz Vodnjana u zatvor *I gesuiti* u Trstu 17. I. 1920., te se u zapisima sa suđenja kao ni u novinskim člancima uopće ne spominje. Njegovo ime nije zapisano ni u matičnim knjigama umrlih za župe Vodnjan i Pula 1920. godine.

ozljeda zadobivenih tijekom napada, dok su ozbiljno ozlijeđeni bili drugovi Nicolò Demarin i Antonio Biasiol.“¹¹

Svega godinu dana nakon toga detaljnu rekonstrukciju događaja pružit će u svojim memoarima Andrea Benussi, brat poginuloga Pietra i svjedok zbivanja. Iako pisana s trideset godina odmaka, i takva „naknadna sjećanja“ pokazat će se vrijedna pružajući podatke koje je valjalo provjeriti, usporediti s arhivskim gradivom, novinskim člancima i/ili s drugim svjedočanstvima. Dodatna vrijednost njegova svjedočanstva ogledat će se i navodom da su uz Benussija, zbog mučenja u zatvoru, umrli Domenico Damiani i Pasquale Delcaro (ne Giachin).¹²

Do danas najopsežniji rad, temeljen dijelom na arhivskom gradivu, a dijelom na svjedočanstvima sudionika razmatranih zbivanja, objavio je 1970. publicist i književnik Giacomo Scotti. Postavljen na temeljima marksističke paradigme, klasnih sukoba, autor je problemski pristupio temi pritom otvarajući i brojna do tada zapostavljena pitanja te upozoravajući da je ime jedne žrtve krivo zapisano na spomen-ploči (Pasqualea Giachina), što će, unatoč tome, do danas ostati kamen smutnje, prisutan i u prigodnim člancima u lokalnim medijima.¹³ Valja napomenuti kako se autorovo korištenje pojedinih arhivskih fondova ograničilo na fond Generalnoga civilnog komesarijata u Trstu i Civilnoga komesarijata u Puli.¹⁴

¹¹ Na spomen-ploči piše: „Braneci prava radnog naroda kao i bratstvo Talijana i Hrvata 16. 1. 1920. pali su u ovoj kući kao žrtve fašističkog zvijerstva Benussi Pietro, Damiani Domenico, Giachin Pasquale. U znak zahvalnosti podiže narod Vodnjana. 16. 1. 1950. / Difendendo i diritti dei lavoratori e la fratelanza tra gli italiani e i croati il 16. 1. 1920. caddero in questa casa vittime della ferocia fascista Benussi Pietro, Damiani Domenico, Giachin Pasquale. In segno di riconoscenza pose il popolo di Dignano. 16. 1. 1950.“ „Una lapide ricordo sarà scoperta in memoria dei caduti del 1920“, *La Voce del Popolo*, 14. I. 1950., br. 10, 6.

¹² Andrea Benussi, *Ricordi di un combattente istriano*, Zagreb 1951., 44–51.

¹³ Giacomo Scotti, „Gennaio 1920: Lo sciopero di Pola e la ‘Battaglia di Dignano’“, *Quaderni*, 1 (1971), 193–194. I u posljednjem članku na temu, objavljenom u dnevniku *Glas Istre* od 17. I. 2020. u povodu obilježavanja stote obljetnice „bitke“, novinarka je krivo citirala jednog od izlagača na okruglom stolu navodeći, pogrešno, da je među stradalima bio Pasquale Giachin umjesto Delcaro. U: Patricia Softić, „Pietro Benussi, Domenico Damiani i Pasquale Giachin prve su žrtve fašističkog nasilja u Istri“, *Glas Istre*, 17. I. 2020., br. 16, 7.

¹⁴ Slična se situacija u pogledu oskudnog poznavanja i konzultacije arhivskoga gradiva u istarskoj i hrvatskoj publicistici i historiografiji, kada je riječ o počecima antifašizma u Istri, nastavila i u sljedećim desetljećima. Već početkom 1980-ih godina povjesničar Miroslav Bertoša o tome je u širem teorijskom razmatranju suvremene istarske historiografije lucidno primijetio: „Istarska je historiografija, naprotiv, prilično statična, imobilna, uspravna i samozadovoljna. Uostalom, još ni izdaleka nije iskoristila čak ni mogućnosti koje joj pruža ograničena građanska povijesna znanost! (...) Danas više nije dovoljno gomilati hrpe dokumenata i pukih podataka i zadovoljavati se pozitivističkim zabludama o ‘objektivnim’ povijesnim ‘dokazima’. Potreban je zaokret u radu. Obrada povijesnih izvora mora biti smišljena, a ne prepuštena slučaju, mora biti obogaćena metodološkom pripremom, koordinacijom rada, opsežnim znanjem i širinom pogleda, oplemenjena težnjom za pronalaženjem najprikladnije paradigme i najadekvatnijega modela. Držim da bi to mogli biti tragovi koje bi historičar trebao slijediti u potrazi za ‘svijetom koji smo izgubili’, za prošlošću koju nismo razumjeli.“ Miroslav Bertoša, „Vrtlari tajanstvena stabla“, *Dometi*, 11 (1983), 11, 45.

Nadalje, unatoč Scottijevu apelu da se prestanu citirati netočni podaci, ništa se po tom pitanju neće promijeniti.¹⁵ Kao primjer toga možemo uzeti i natuknicu *Istarske enciklopedije* pod pojmom „antifašizam“ u kojoj se navodi tek kako je „u siječnju 1920. u Vodnjanu došlo do oružanoga sukoba između talijanske policije, vojske, fašista i socijalista, u kojemu je poginuo mladić Pietro Benussi, a nekoliko je ljudi ranjeno“¹⁶. Dva su elementa posebno važna u navedenoj natuknici: ističe se da su 1.) u sukobu sudjelovali fašisti te 2.) poginuo je (jedino) Benussi. Dok za drugu tvrdnju o Benussijevoj smrti postoje nepobitni dokazi, prva teza o ulozi fašista je do danas počivala na svjedočanstvima sudionika tih događaja. Recentni pregledi vodnjanske povijesti – spomenimo nedavno tiskanu vodnjansku monografiju – navode, pak, kako se radilo „o napadu fašističke milicije i karabinjera na Radničku komoru uz tri poginule osobe“¹⁷.

Konačno, zajedničko svim objavljenim tekstovima u posljednjih pola stoljeća jest isticanje kako su fašisti bili umiješani u ubojstvo/a toga vodnjanskog tragičnog siječnja 1920. godine. Smrti Delcara i Damianija, eksplicitno povezane s fašističkim nasiljem, ostale su učahurene u štura, uopćena objašnjenja ili nedorečena svjedočanstva osoba s kojima su do zadnjega trena dijelili životni prostor. To nas posredno dovodi do metodološkoga propusta historijske znanosti i njezinih osnovnih postulata koji se očitovao u primatu interpretacije nad heuristikom – prikupljanjem te unutarnjom kritikom izvora. Posljedično, postojeći rezultati istraživanja na zadanu temu preuzimali su se bez preispitivanja određenih teza i tvrdnji u mjeri da možemo parafrazirati staru misao s novom inačicom „svaka generacija prepisuje povijest iznova“.

Ipak, valja istaknuti i da razdoblje talijanske okupacije u Istri, a potom i fašističkoga režima sa sobom donosi (i donosilo je) niz objektivnih istraživačkih problema u pogledu tadašnje (auto)cenzure informacija, dostupnosti arhivskoga gradiva u talijanskim, slovenskim i hrvatskim arhivima, registara hospitalizacija u bolničkim arhivima, novinskoga gradiva te književnih, memoarskih zapisa.

¹⁵ Usporedi: Paolo Sema, *La lotta in Istria 1890-1945*, Trieste 1971., 122.; Tone Crnobori, *Borbena Pula*, Rijeka 172, 116–117; Ljubinka Karpowitz, „Štrajk u Puli 1919–1920. Prilog proučavanju radničkog pokreta Pule“, *Historija radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru*, 5 (1982–1984), 127–145; Bruno Flego, „Il movimento giovanile antifascista polese 1919–1926“, u: *Revolucionarni omladinski pokret u južnoj Istri (1918–1945)*, ur. Davor Mandić, Pula 1988., 11–17; Antun Kapuralin, „O Josipu Poduji“, *Pazinski memorijal*, 21 (1990), 211–212; Darko Dukovski, *Fašizam u Istri*, Pula 1998., 254; Roberto Spazzali, *Pola operaia (1856–1947)*, Trieste 2010., 124.; Herman Buršić, *Od ropstva do slobode*, Pula 2011., 27.

¹⁶ Darko Dukovski, „Antifašizam“, *Istarska enciklopedija*, 16.

¹⁷ Marta Banco, „Vodnjansština od 1900. do 1945.“, *Vodnjan - grad priča*, Vodnjan-Dignano 2017., 118–120.

Ti nam potencijalno neiskorišteni primarni povijesni izvori, uz kritički osvrt te komparaciju s dosadašnjim saznanjima, mogu otvoriti nove horizonte u istraživanju teme prvih žrtava fašizma u Istri, ali i geneze fašističkoga pokreta na Poluotoku uopće.

Začeci fašističkoga pokreta u Vodnjanu i odnosi sa socijalistima

U perinatalnoj fazi fašističkoga pokreta u Istri tijekom 1919. godine,¹⁸ kada (samo) formalno djeluje tek *Fascio di combattimento* u Rovinju,¹⁹ a u Italiji su fašističke *skvadre* tek efemerne pojave,²⁰ u Vodnjanu su nacionalistički elementi okupljeni oko političkoga *fascija* Dignano Democratica (*Fascio politico 'Dignano Democratica'*), kolokvijalno zvanoga tek *Democratica*. Srodne „domoljubne“ organizacije nalazimo u to vrijeme i u Puli (*Fascio Giovanni Grion, Pietas Iulia*). Te su organizacije bile heterogene i po socijalnoj, političkoj pa i organizacijskoj strukturi, ali su njihovi pripadnici (sitni trgovci, obrtnici, zemljoposjednici, demobilizirani časnici, vojnici), kako navodi povjesničar Darko Dukovski, „po svojoj psihomentalnoj konfiguraciji nihilističkih i hedonističkih futurista bili identični fašistima u ostalim krajevima tadašnje Italije“.²¹ Indikativno je, u kontekstu kasnijih zbivanja tijekom 1920. godine, da je spomenuto političko udruženje početkom svibnja 1919. godine pružilo „puno i bezuvjetno prihvaćanje socijalno-političkoga programa predstavljenoga od B. Mussolinija, pozdravljajući zauzeti stav Udruženja boraca (*Fascio dei combattenti* u izvorniku, op. a.) spram Nacije, kojoj već od ovoga trenutka nudi svoju mladenačku energiju u obrani integriteta Domovine i ratnih osvajanja.“ Njihovo sjedište nalazilo se tijekom 1919. privremeno u prostorijama vodnjanskoga Udruženja kasina (*Società del Casino*).²² Ostaje mogućnost, koju valja tek potvrditi, da su se članovi *Democratice* i nakon prestanka djelovanja spomenutoga Udruženja od jeseni iste godine nalazili na drugom katu poznate vodnjanske palače Bettica, tada u vlasništvu

¹⁸ Službena evidencija istarskih fašističkih organizacija početak će se voditi tek u proljeće 1920. godine. Dukovski, *Fašizam*, 51.

¹⁹ Diego Han, „Rovigno dalla fine della Grande Guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926)“, *Quaderni*, 27 (2016), 257, 260–261.

²⁰ Adrian Lyttelton, *La conquista del potere. Il fascismo dal 1919 al 1929*, Roma-Bari 1974., 58.

²¹ „L'apoteosi di Nazario Sauro. I discorsi di Sem Benelli e di Umberto Cagni“, *L'Azione*, 27. I. 1919., br. 27, 1; „Seduta del Fascio politico 'Dignano democratica'“, *isto*, 9. IV. 1919., br. 98, 2; Dukovski, *Fašizam*, 44.

²² „Fascio di combattimento“, *L'Azione*, 5. V. 1919., br. 124, 2; „La festa dello Statuto“, *isto*, 6. VI. 1919., 2.; „Pubblico incanto volontario dei mobili“, *isto*, 31. VIII. 1919., br. 240, 3.

Antonija Guarnierija.²³ Također, tijekom ljeta 1919. (16. VII.) u Vodnjan dolazi Enzo Ferrari, istaknuti član fašističkoga pokreta, prvi nacionalni tajnik zadužen za promidžbu, gdje drži propagandno predavanje u Puli i Vodnjanu.²⁴

Možda ključan podatak nuždan za „dešifriranje“ turbulente političke povijesti početaka fašizma u Vodnjanu nalazimo u činjenici da odvjetnik Antonio Delton, koji je bio član Upravnoga odbora *Democratice*,²⁵ poslije i njezin predsjednik, postaje (svega nekoliko dana nakon sudske presude optuženima u slučaju „Vodnjanske bitke“, 5. VIII. 1920.) vodnjanskim izvanrednim povjerenikom, a u razdoblju 1922. – 1924. i prvim poratnim gradonačelnikom Vodnjana.²⁶ Isti je sudjelovao 9. X. 1919. na I. Nacionalnom kongresu fašista u Firenci. Iz Istre, uz njega su na kongresu bili tek još Renato Rocco, (Francesco?) Tonco, Massimo De Giampietro i Vito D'Amato iz Rovinja.²⁷ Članstvo *Democratice* početkom 1920. godine nije, prema kazivanju izvanrednoga civilnog komesara Općine Vodnjan, bilo pretjerano veliko te je imalo 50-ak članova.²⁸

Budući istarski istaknuti fašisti u to se vrijeme nalaze u „D'Annunzijevoj“ Rijeci, što je pridonijelo privremenom zastoju u razvoju fašističkoga pokreta u Istri tijekom jeseni i zime 1919./1920.²⁹ Iz više istarskih mjesta u znak podrške i pomoći kretale su pošiljke dobrovoljcima koji su se pridružili riječkom pothvatu. I vodnjanska sekcija *Fascio nazionale femminile* početkom studenoga 1919. prikupila je u tu svrhu odjevne predmete, među kojima i 12 crnih košulja (*camicie nere*).³⁰ Uskoro je stiglo i pismo zahvale pulskim i vodnjanskim ženama što su ga potpisala 42 riječka legionara na čelu s kapetanom Luigijem Bilucagliom, što

²³ Obitelj Guarnieri bila je vlasnikom (većeg dijela) Palače Bettica od 1891. do 1926. godine. Na drugome katu palače nalazio se salon sa stolom za biljar u kojem su se ljudi zabavljali, razgovarali. Marija Vučina, „Podaci arhivske dokumentacije i ostalih izvora istraživanja“, u: *Palača Bettica – prostorno-povijesna studija*, I dio (elaborat), Pula 1989.; izjava Anite Forlani dana autoru 7. I. 2020. u Vodnjanu.

²⁴ Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, sv. I., 157.

²⁵ „Seduta del Fascio politico 'Dignano democratica'“, *L'Azione*, 9. IV. 1919., br. 98, 2.

²⁶ Risondo, *Dignano d'Istria*, 102; Paola Delton, „Dignano del primo dopoguerra nella *Relazione circa la gestione finanziaria del comune di Dignano del commissario straordinario magg. Armando Sechi Pinna* (19 agosto 1920)“, *Quaderni*, 27 (2016), 326.

²⁷ Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, sv. I., 197.; isti, *Storia della rivoluzione fascista*, sv. II., 319.

²⁸ Archivio di Stato di Padova (Državni arhiv u Padovi, dalje: AST), Tribunale Militare di Guerra di Trieste (TMGT), kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Transkript iskaza Armanda Sechija Pinne sa suđenja dana 23. VII. 1920.

²⁹ Chiurco, *Storia della rivoluzione*, sv. I., 180, Dukovski, *Fašizam*, 52.

³⁰ „Il F. N. F. pro Fiume“, *L'Azione*, 1. XI. 1919., br. 302, 2.

pulski socijal-reformistički list *L'Azione* nije propustio objaviti.³¹ Da je stanovit dio vojnih i policijskih službenika već tada podržavao fašistički pokret, potvrđuje okružnica Ministarstva vojske iz rujna 1919. kojom se zabranjivalo vojnim dužnosnicima upis u fašističke organizacije (u koje su neki aktivni časnici već bili upisani, dok su ih drugi u velikom broju simpatizirali) te sudjelovanje u fašističkim akcijama.³²

Formalno gledano, vodnjanski *Fascio di Combattimento* nije službeno osnovan prije proljeća/ljeta 1920.,³³ a gotovo sigurno čak ni prije listopada iste godine,³⁴ iako u djelu *Dignano nei ricordi* Domenico Rismondo tvrdi suprotno te navodi kako je nastao zajedno s fašističkim *skvadrama* (*squadre d'azione*) 1919. godine.³⁵ Prema navodima Chiurca, tijekom 1920. vodnjanska *skvadra* imala je 50-ak članova, zapovjednik im je bio prije spomenuti Antonio Guarnieri, a zamjenik Antonio Golessi, dok među imenima nalazimo i ono Antonija Deltona.³⁶ Antonio Guarnieri postat će gradonačelnikom Vodnjana 1924. te će na toj poziciji ostati do 1926. godine.³⁷

Na drugoj strani političke arene nalazili su se socijalisti, hrvatski i talijanski, koji su predratne stranke – Jugoslavensku socijaldemokratsku stranku i Talijansku socijaldemokratsku stranku – uključili u Socijalističku partiju Italije (*Partito Socialista Italiano*). Do kraja 1919. godine u Istri djeluje najvećim dijelom putem Radničke komore u Puli, dok su najjači centri stranke i radničkoga

³¹ „Mi, pulski dobrovoljci, ponosni na našu zastavu, kunemo se da ćemo je držati uvijek visoko u ovoj borbi koja će morati završiti s otkupom grada holokausta, putem žrtve naših tijela (u izvorniku 'nostra carne', op. M. R.), kako ste nam, drage sestre, naredile.“ „La nobilissima lettera de' volontari Polesi alle donne di Pola“, *L'Azione*, 4. XI. 1919., br. 305, 1.

³² Chiurco, *Storia della rivoluzione*, sv. I., 189–190; Dukovski, *Fašizam*, 45.

³³ Chiurco, *Storia della rivoluzione*, sv. II., 87–88.

³⁴ Dukovski, *Fašizam*, 54.

³⁵ Rismondo, *Dignano nei ricordi*, 40.

³⁶ Popis sadrži sljedeća imena (članova fašističkih *skvadri* te fašista iz „Crne knjige“ pronađene u Klubu društvenih studija): Guarnieri Antonio comandante, Golessi Antonio vice comandante, Padrone Gennaro, Bilucaglia Riccardo, Sansa Renato, Demarchi Nicolo, Delton Vittorio, Zuccherich Mario, Silla Enrico, Godina Antonio, Candido Pietro, Gollob Antonio, Moschini Giulio, Fortunato Antonio, Dari Francesco, Manzin Antonio, Belci Luigi, Benussi Giovanni, Bettio Antonio, Sansa Giulio, Gorlato Giovanni, Caneva Onorio, Travan Antonio, Bersich Pietro, Benussi Pietro, Ferrara Luigi, Godina Mario, Candido Luigi, Gollob Attilio, Bendoricchio Domenico, Manzin Domenico, Delton Antonio, Sansa Antonio, Belci Giuseppe, Bonassin Biagio, Bettio Giuseppe, Sansa Giorgio, Golessi Pietro, Giachin Mario, Ferro Giuseppe, Gorlato Antonio, Pala Francesco, Mazzocco Francesco, Dongetti Nicolo, Dongetti Innocente, Vratovich Giovanni, Belci Antonio. U: Chiurco, *Storia della rivoluzione*, sv. II., 316.

³⁷ Rismondo, *Dignano d'Istria*, 103.

pokreta uopće bili veći gradovi južne i zapadne Istre, među kojima i Vodnjan.³⁸ Tu činjenicu lako je shvatiti imajući u vidu da se stranka oslanjala na radničke mase, da je u Radničkoj komori u Puli (osnovanoj u lipnju 1919.) krajem iste godine bilo učlanjeno čak 12.000 članova, od čega gotovo 5.000 iz pulskoga Arsenala.³⁹ Iz Općine Vodnjan, pak, koja je tada imala nešto iznad 10.000 stanovnika, svakodnevno je u Pulu na posao odlazilo 1.200 radnika – među njima 700 ih je radilo u Arsenalu.⁴⁰ U samome Vodnjanu radništvo, pretežno socijalističke orijentacije, 3. X. 1919. osnovalo je, uz dopuštenje Generalnoga civilnog komesarijata u Trstu, Klub društvenih studija (*Circolo di studi Sociali*) radi „upotpunjavanja obrazovanja svojih članova kroz učenje svih znanstvenih disciplina, a posebno ekonomije“. Između ostaloga to je podrazumijevalo i opismenjavanje korisnika. Iako u statutu to nije bilo zapisano, Klub je veoma usko surađivao s pulskom Radničkom komorom, pa je tako uz njezinu pomoć već 5. X. 1919. održao prvu svečanost uz predstavljanje socijalističke aktivnosti. Predsjednikom Kluba postao je Giulio Fioretti, član Radničke komore u Puli, dopredsjednikom Andrea Benussi, tajnikom Riccardo Benussi, dok je za upravitelja postavljen Lorenzo Stocovich (Štoković). Članom je, prema statutu, mogla postati svaka osoba iznad 15. godine života, neovisno o spolu.⁴¹ Popis članova brižljivo je čuvan, ali sa sigurnošću se, na temelju policijskih izvješća, može reći da je Klub imao više stotina korisnika.⁴² Prvotno sjedište⁴³ uskoro je

³⁸ Dukovski, *Fašizam*, 36–37.

³⁹ Prema službenom popisu iz 1921. godine Općina Vodnjan je brojala 10.536 stanovnika, a sam Vodnjan 5.642 stanovnika. Na osnovu popisa koji se bazirao na uporabnom jeziku Talijani su posve dominirali u Vodnjanu, a Hrvati u okolnim selima. Guerrino Perselli, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, Trieste-Rovigno 1993, 96; Državni arhiv u Pazinu (DAPA), Civilni komesarijat u Puli (CKP), HR-DA-PA-60, kut. 8, 1919., f: C/3.

⁴⁰ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv u Trstu, dalje: AST), Commissariato generale civile (1919-1922) (CGC), Atti generali (AG), Gabinetto, 1920., kut. 80. Izvješće o sigurnosnoj situaciji na Puljštini Giuseppea Grossettija, pukovnika karabinjerskoga odreda za Julijsku krajinu, poslano Generalnom civilnom komesarijatu u Trstu 23. I. 1920.

⁴¹ DAPA, CKP, kut. 3, 1919., f: Circolo studi sociali. Fascikl sadrži prijedlog i potvrdu statuta Kluba te prijedlog Civilnoga komesarijata u Puli Generalnom civilnom komesarijatu u Trstu za njegovu likvidaciju 10. II. 1920. s obzirom na to da je djelovao izvan statutarnih odredbi.; „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 22. VII. 1920., br. 164, 1.

⁴² Andrea Benussi iznio je podatak o 175–200 članova socijalističke stranke u Vodnjanu za razdoblje 1919. – 1921., kojima treba pridodati i veći broj (više stotina) članova omladinske sekcije socijalističke stranke. Povijesni i pomorski muzej Istre - Museo storico e navale dell'Istria (PPMI), Zbirka memorarske građe (ZMG), PPMI-M-176, Andrea Benussi, „O Komunističkoj partiji u Vodnjanu do 1926.“ - Izjava iz 1959.; isto, Ivan Cukarić, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1945.“, izjava iz 1958.

⁴³ Nalazilo se u Alighierijevoj ulici u objektu u vlasništvu bivšeg austrijskog žandara Puntigama. „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 24. VII. 1920., br. 166, 1.; Benussi, *Ricordi...*, 36.

(krajem 1919./početkom 1920.) zamijenjeno novim, prikladnijim, i to zajedničkim financiranjem svih članova⁴⁴ koji su za te namjene za iznos od 70.000 lira kupili prostor u Palači Marchesi, tada u vlasništvu Romana Vicicha (Vičića) iz Krnice, kojom se koristila austrijska vojska tijekom Velikoga rata.⁴⁵ U prostorijama Kluba djelovala je i Poljoprivredna zadruga (*Società agricola*) radi savjetovanja i kreditiranja poljoprivrednika.⁴⁶

Andrea Benussi, zamjenik predsjednika Kluba društvenih studija, u svojim je memoarima o poziciji socijalista tijekom siječanskoga štrajka u Puli zapisao sljedeće: „Tijekom prosvjeda radnici su se nesmetano nalazili u svojem sjedištu gdje su raspravljali o njegovu tijeku i ishodu. Uspjeh ruske revolucije bio je očekivan ne samo od talijanske radničke klase već i u svim europskim zemljama gdje se borilo za revoluciju. Pulske i tršćanske radničke mase borile su se za svrgavanje postojećega režima kako bi instalirali diktaturu proletarijata (...). U tim uvjetima i s tim motivima proglašen je štrajk metalaca u Puli. Kompaktnost štrajka, velike simpatije koje si je priskrbio, sve je to impresioniralo buržoaziju koja je preklinjala vojne vlasti da protiv prosvjednika pusti fašističke skvadre zajedno s južnjačkim vojnicima i karabinjerima.“⁴⁷

Zahtjevi štrajkaša bili su, ipak, mnogo skromniji od „instaliranja diktature proletarijata“, ali u svojoj suštini antagonizam socijalističkih i građanskih struja bio je posve stvaran. To nam potvrđuje i pisano svjedočanstvo izvanrednoga povjerenika (komesara) za Općinu Vodnjan Armanda Sechija Pinne datirano u kolovoz 1920. godine. Sechi Pinna bio je porijeklom sa Sardinije, sudjelovao je kao talijanski bojnici u Prvome svjetskom ratu te je u Istru (Pulu) došao odmah po talijanskoj vojnoj okupaciji.⁴⁸ S obzirom na dužnosti koje je u poraću obnašao bio je sasvim sigurno osoba „provjerenih“ talijanskih nacionalnih osjećaja – što znači da nije gajio podršku spram socijalističke revolucije i ideje internacionalizma kao ni posebnu simpatiju spram hrvatskoga etnikuma. U svojem osvrtu na opću socijalnu i ekonomsku situaciju u Vodnjanu za svojega mandata 1919./1920. zapisao je i sljedeće: „Atavistička mržnja dijeli mjesto na dva dijela i to na

⁴⁴ Navodno je, prema pisanju *L’Azionea*, trošak kupnje novog sjedišta iznosio 70.000 lira, a jedan od većih pokrovitelja bio je Josip Juršić (Giuseppe Iursich). „Echi dello sciopero, arresto del segretario di Barbana“, *L’Azione*, 31. I. 1920., br. 15, 3.

⁴⁵ ASP, TMGT, kut. 95, f: Documenti riflettenti citazione testi nel processo per fatti di Dignano; *L’Azione*, 20. VII. 1920., br. 161, 2.

⁴⁶ „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 22. VII. 1920., br. 164, 1.

⁴⁷ Benussi, *Ricordi*, 43.

⁴⁸ Paola Delton, „Dignano del primo dopoguerra“, 298.

građanstvo koje predstavljaju trgovci, poneki pripadnici slobodnih profesija i veleposjednika, dok ostatak populacije čine poljoprivrednici. Koji je uzrok takve mržnje koja ima duboke korijene? Riječ je o klasnoj mržnji koja se tako snažno osjeća u Vodnjanu gdje je malobrojno građanstvo, koje se ovdje naziva 'siuri', ugnjetavalo čitav kraj, od Općine nadalje, iskorištavajući je na tisuću načina, ne obraćajući pažnju ni na koji način na bijedu i potrebe, već tiranizirajući seljane kreditima s visokim kamatama. Takvu mržnju koja čini neizlječivu gangrenu (...) nikakva dobra volja neće uspjeti eliminirati, mržnju koja je kulminirala u poznatim događajima 16. siječnja ove godine."⁴⁹

Štrajk arsenalota u Puli i odjeci u Vodnjanu

Talijanska vlada, opterećena velikim financijskim troškovima tek završenoga rata, pokrenula je 1919. godine VI. Nacionalni zajam (*Prestito nazionale*). Ministar državne riznice (*Ministro del Tesoro*) Carlo Schanzer nastojao je i kroz tiskane medije zainteresirati javnost kako bi dobrovoljno prikupljanje sredstava prošlo što uspješnije, a bez čega bi slijedile „najgore ekonomske posljedice“. Talijanski je građanski tisak bezrezervno podržavao kampanju nazivajući je i „Zajmom pobjede“, koji je povezivao s ljubavlju prema talijanskoj domovini. Počevši s 5. I. 1920., svi su građani mogli sudjelovati u zajmu državi te su njihova imena javno objavljivana. Vodnjanski komitet za promicanje Zajma nastao je 11. I. 1920. na inicijativu izv. civilnog komesara Sechija Pinne, a među najizdašnijim „pokroviteljima“ nalazimo i ime Antonija Guarniera, koji je uplatio čak 10.000 lira.⁵⁰

No nisu svi na Zajam gledali blagonaklono – vodstvo i članstvo Radničke komore oštro ga je osudilo, pa i ismijavalo. Pulski socijalistički list *Il Proletario* u cenzuriranom članku od 6. I. 1920. pod naslovom „Istarski narode, oprez“ htio je poslati jasnu poruku: „Vuk ne jede vuka. Samo će građanska vlada, vjerna svojim starim vampirskim navikama, izvući dinar iz naroda; samo od njemu neprijateljske vlade narod može osjećati kužnu atmosferu iskorištavanja i tlačenja; okreni se, proletarijate, prema Rusiji, prema velikoj i slobodnoj, obnovljenoj i prepороđenoj Rusiji.“⁵¹ Tekst je napisao i objavio urednik lista Alfredo Stella, što je

⁴⁹ DAPA, CKP, kut. 10, f: A-16. Izvještaj od 26. VIII. 1920. Upućen Civilnom komesarijatu u Puli.

⁵⁰ Usporedbe radi, mjesečna plaća učitelja u pulskim školama iznosila je oko 300 lira. „Come sono trattati i professori“, *L’Azione*, 4. I. 1920., br. 4, 2.; „La necessità del prestito“, *L’Azione*, 4. I. 1920., br. 4, 1; „Istrian! Sottoscrivete il prestito nazionale“, *isto*, 7. I. 1920., br. 6, 1.; „Come le nostre cittadine rispondono in questi giorni all’appello della Patria. Dignano per il prestito Nazionale“, *isto*, 29. I. 1920., 2.

⁵¹ „Popolo istriano attento“, *Il Proletario*, 6. I. 1920., 1., u: DAPA, CKP, kut. 15, 1920., f: C/2; Karpowicz, „Štrajk u Puli“, 131.

bilo dovoljno da pulske okupacijske vlasti donesu odluku o njegovu udaljavanju s područja Pomorske utvrde Pula. Nadalje, kapetan Karabinjerske čete u Puli Flavio Landi već sljedećega dana obavještava pulskoga civilnog komesara Giulija Villasantu da radnici Arsenala, koje je usmjerila Radnička komora, rade na sabotiranju Nacionalnoga zajma te ističe da bi izgon (Josipa) Poduje mogao proizvesti prosvjede i proteste.⁵² Landi je dobro pretpostavio da je predsjednik Komore ključna karika te da je pitanje njegova uhićenja vrlo delikatno po pitanju političkih prilika u Puli, ali i čitavoj regiji, čije bi se radništvo moglo solidarizirati i okrenuti protiv vlasti.

Događaji su idućih dana eskalirali: Radnička komora reagirala je promptno nakon „slučaja Stella“, koji je poslužio kao povod te je 10. I. 1920. donijela odluku o generalnom štrajku kojem se priklonila većina radnika Arsenala tražeći bolje uvjete rada, a sam Poduje izjavio je kako je „Italija po svojoj okupaciji obećala radna mjesta i blagostanje“⁵³. U „šahovskoj igri“ vlasti su uhitile Poduju, ali i osmoricu bliskih mu suradnika, te su ih odvele na Vojni ratni sud u Trst (*Tribunale militare di guerra di Trieste*). Unatoč napetoj situaciji u gradu, zabrani kretanja biciklima i motornim vozilima, pojačanim policijskih kontrolama, ali i ubojstvu mladoga člana Komore Bože Gumpca u okršaju s čuvarom farme u pulskom predjelu Valmade u vlasništvu udruženja Pietas Iulia, Maurom Lancinom,⁵⁴ štrajk je zahvaljujući pregovorima bio dovršen 25. I. 1920.⁵⁵ Tijekom štrajka održana su savjetovanja radnika u Juršićima (13. I.), Pazinu (14. I.) i Vodnjanu (14. I.) s rubno incidentnim situacijama koje su imale potencijal

⁵² DAPA, CKP, kut. 15, 1920, f: C-2, br. 28/3.

⁵³ Archivio Centrale dello Stato (Središnji državni arhiv u Rimu, dalje: ACS), Ministero del interno – Direzione generale pubblica sicurezza (MDI-DGPS), kut. 97. Izvješće generalnoga civilnog komesara za Julijsku krajinu Antonija Mosconija Ministru unutarnjih poslova Kraljevine Italije 11. I. 1920.; AST, CGC, AG, Atti gabinetto, kut. 80, 1920., br. 053-2479. Izvješće A. Mosconija Ministarstvu unutarnjih poslova i Predsjedništvu ministarskoga vijeća – Središnjem uredu za nove provincije od 12. I. 1920.; „Sciopero del arsenale per lo sfratto di un giornalista“, *L'era Nuova*, 11. I. 1920., br. 240, 1.

⁵⁴ Božo Gumbac (1900. – 1920.), član Socijalističke mladeži, tesar u pulskom Arsenalu, smatra se prvom žrtvom fašizma u Puli, a njegovo ime nosi i jedna pulska ulica. Tema njegova ubojstva u historiografiji do sada je bila tek marginalno istraživana u kontekstu siječanjskoga štrajka te zahtijeva zasebnu povijesnu studiju. Rasvjetljavanje njegova slučaja bilo je i jedna od 11 točaka koje je radništvo postavilo kao uvjet prestanka štrajka. Bruno Flego, „Gumbac, Božo“, u: *Stradarij grada Pule*, ur. Attilio Krizmanić, Pula 2008., 188.

⁵⁵ ACS, Ufficio per le nuove provincie (UCNP), kut. 49, 1920. Neadresirano izvješće generalnoga komesara Mosconija od 15. I. 1920., vjerojatno upućeno Ministarstvu unutarnjih poslova, br. 155/7; Isto, MDI-DGPS, kut. 95, 1920. Izvješće kapetana pulske karabinjerske čete Flavija Landija Ministarstvu unutarnjih poslova od 27. i 28. I. 1920.; DAPA, CKP, kut. 15, 1920., f: C-2, br. 158 gab. Dopis pulskoga civilnog komesara Villasante zapovjedniku Pomorske tvrđave Pula Lorenzu Cusani Viscontiju 27. I. 1920.

eskalacije. U Vodnjanu je stoga preventivno stacionirano trideset vojnika, dok su karabinjerske snage bile pojačane.⁵⁶ Požar socijalnih nemira mogao se proširiti i na geostrateški puno važniji Trst, gdje je generalni komesar Mosconi osobno uspio spriječiti solidariziranje tršćanske Radničke komore s pulskom, između ostaloga i činom otpuštanja Poduje iz pritvora (ne i njegovim povratkom u Pulu). Imajući u vidu da su u tijeku mirovni pregovori velikih sila koje su trebale odlučiti i o sudbini Istre, Mosconi je balansirao s upotrebom oružane sile u obuzdavanju socijalističkih tendencija, o čemu najbolje svjedoči zaključak upućen kabinetu talijanskoga ministra unutarnjih poslova u kojem navodi kako će „nastaviti provoditi mirotvornu politiku, ali će budući stav radničke klase prije svega ovisiti o događajima koji su u tijeku u Puli kao i odluke središnjih organa stranke koja donosi odluke“ (misleći na Talijansku socijalističku stranku, op. M. R.).⁵⁷

Prvi službeni izještaji o „Vodnjanskoj bitci“

Povod napadu na Klub društvenih studija u Vodnjanu 16. I. 1920. karabinjerske i vojne snage vidjele su u zaustavljanju automobila na putu iz Pule prema Pazinu (na trećem kilometru dionice između Vodnjana i Svetvinčenta) koji se zbilo prethodnoga dana (oko 18 h), a u kojem su se nalazili pazinski civilni komesar i kapetan karabinjerske satnije.⁵⁸ Počevši od tada, „vertikalna“ korespondencija između karabinjerskih i vojnih časnika, pulskoga Civilnog komesarijata te Pomorske utvrde Pula, Generalnoga civilnog komesarijata u Trstu te Ministarstva unutarnjih poslova – Uprave za javnu sigurnost bila je izrazito česta i sadržajno iscrpna. U nekim slučajevima, koje ćemo razmotriti tek u specifičnim aspektima (Benussijeva smrt), informacije se ne „poklapaju“, što jednim dijelom možemo objasniti subjektivnim doživljajem viđenoga. Međutim disonantni iskazi otvaraju i mogućnost internoga dogovora službenih osoba radi zataškavanja istine.

⁵⁶ AST, CGC, AG, kut. 80, br. 1093. Gab. Neadresirano izvješće Civilnoga komesarijata u Puli od 15. I. 1920.; izvješće pazinskoga civilnog vicekomesara upućeno pazinskom civilnom komesaru 15. I. 1920.; „Gli sforzi per sostenere i bluff“, *Il Lavoratore*, 25. VII. 1920., br. 4681, 4.

⁵⁷ ACS, UCNP, kut. 49, 1920. Dopis A. Mosconija upućen kabinetu ministra unutarnjih poslova 16. I. 1920.

⁵⁸ S njima su u vozilu bili i supruga komesara s dvoje maloljetne djece te vozač, pripadnik talijanske vojske Clemente Tassolo. Upravo će posljednji, s obzirom na to da je kapetan preminuo 14. VII. 1920., netom prije suđenja Vodnjancima na Vojnom sudu u Trstu, svjedočiti o tom događaju. ASP, TMGT, kut. 95., 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Izvješće Vojnome ratnome sudu u Trstu poručnika Augusta Errica i 16-ero pripadnika karabinjera, *finanze* i vojske koji su sudjelovali u pretresu Kluba društvenih studija u Vodnjanu, datirano 20. I. 1920.; „Una giornata di vivaci dibattimenti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 3.

Zašto je i tko je zaustavio pazinskoga komesara i kakve je posljedice imao za daljnji razvoj događaja? Konzultirana izvješća konzistentna su u tumačenju te navode kako je dvadesetak civila oboružano austrijskim puškama zaustavilo automobil te mu nakon kratkoga razgovora, vidjevši da očito ne prevozi osobe koje su očekivali – vjerojatno uhićene pulske prosvjednike (aktiviste Radničke komore) na putu za Trst – dopustilo prolaz. Po dolasku u obližnji Svetvinčenat kapetan Luigi Pinni smjesta je obavijestio karabinjersku postaju u Vodnjanu o incidentu, nakon čega su karabinjeri izašli na teren, a po dolasku u Pazin uputio se zajedno s petnaestak časnika u motoriziranu (teško naoružanu) patrolu prema Vodnjanu. No potraga za prijestupnicima pokazala se neuspješnom. O tome je obavijestio i višu instancu, zapovjedništvo karabinjera u Trstu.⁵⁹ Tek u kasne sate sljedećega dana, po već završenoj akciji pretresa Kluba, pulski civilni komesar Villasanta šalje fonogram (apsolutnoga prioriteta) generalnom komesaru Mosconiju te navodi: „Zapovjednik vojnih snaga u Vodnjanu obavještava da je, nakon čvrstih dokaza da je u Klubu društvenih studija skriveno oružje i streljivo, zajedno sa zapovjedništvom lokalnog odreda karabinjera (*tenenze*, podređene karabinjerskoj satniji u Puli, op. M. R.), naredio pretres toga Kluba, u kojem se nalazilo okvirno dvije stotine članova. Oružane snage (u izvorniku „forza armata“, op. M. R.) po dolasku su napadnute ručnim bombama. Ranjeni su bojničnik i časnik financijske straže (*Guardia finanza*) te dva karabinjera. Oružane snage odgovorile su paljbom te ubile jednoga i ranile dvojicu radnika. Pretres još nije gotov. Pronađene su bombe, streljivo i znatna količina oružja. Stižu pojačanja. Šaljem u Vodnjan komesara za javnu sigurnost Michelesija.“⁶⁰

Mosconi je, dobivši ta saznanja, odgovorio s neskrivenim iznenađenjem tražeći zapovjednika Pomorske tvrđave Pula Cusani-Viscontija da ga se oko „izrazito teškoga slučaja u Vodnjanu“ hitno obavijesti u smislu je li pretres dopustio Civilni komesarijat u Puli i zašto se napad dogodio baš u vrijeme kada se znalo da će biti prisutno mnogo članova te da će sukob biti izvjestan. Cusani mu je istoga dana odgovorio da je odluku donijelo Zapovjedništvo karabinjera u Puli.⁶¹ No za razumijevanje slučaja možda je važnija od samoga pojašnjenja činjenica da je Mosconi bio zatečen zbivanjima, što nam samo po sebi indicira kako je

⁵⁹ AST, CGC, AG, kut. 80, 1920. Dopis generala Castagnole zapovjedništvu vojnoga sektora u Trstu 16. I. 1920.; isto, dopis kapetana Pinnija od 16. I. 1920.

⁶⁰ Isto. Dopis pulskoga civilnog komesara Giulia Villasante generalnom civilnom komesarijatu Mosconiju u Trstu 16. I. 1920.

⁶¹ AST, CGC, AG, kut. 80, 1920. Brzovjav Mosconija Cusaniju od 17. I. 1920.; isto, brzovjav Cusanija Mosconiju od 17. I. 1920., br. 864.

primarno pokrenut mehanizam donošenja odluka na lokalnoj razini neovisno o vrhovnim instancama okupacijskih vlasti u Julijskoj krajini.

Plan pretresa Kluba nast(aj)ao je u kasnim večernjim satima 15. I. 1920. Zapovjednik vodnjanskih karabinjera Errico kasnije će napad legitimirati odobrenjem „starijeg i iskusnijeg“ pukovnika Giovannija Mantesea, zapovjednika pulske divizije karabinjera, o čemu će detaljno tek 20. I. obavijestiti svojega nadređenoga, Giuseppea Grossettija, zapovjednika Karabinjerske legije u Trstu (*Legione Carabinieri Reali Venezia Giulia*), nadređene svim karabinjerskim divizijama i satnijama Julijske krajine. Erricovu verziju potvrdio je i sam Mantese, koji je smatrao da je bilo potrebno promptno reagirati jer se nije smjelo tolerirati da izgređnici blokiraju javne ceste. Stoga je telefonski već 15. I. razgovarao i uputio Errica što mu je činiti te mu je dao autorizaciju za napad sljedećega dana u 17 sati. Jesu li u kreiranju plana sudjelovali i vodnjanski fašisti, nije nam iz dokumenata poznato – jedinu naznaku o tome pruža nam A. Benussi u svojim sjećanjima.⁶² Bilo kako bilo, vodnjanski poručnik u tu je svrhu okupio respektabilne snage: 22 karabinjera (porijeklom mahom iz starih talijanskih pokrajina) iz Vodnjana i Pule, petoricu pripadnika vodnjanske Kraljevske financijske straže, dvadesetoricu vojnika 145. pješačke pukovnije, šestoricu iz 161 obrambene baterije te tridesetoricu iz 12. pješačke pukovnije.⁶³ Radilo se dakle o osamdesetak članova oružanih snaga raznih rodova karabinjera i vojske, što nas navodi na zaključak da je uporaba sile, koju je Mosconi htio izbjeći, bila više nego izvjesna. Naposljetku će i sam kapetan Pinni sljedećega jutra (17. I.) osobno doći u Vodnjan te identificirati osmoricu napadača koji su zaustavili njegov automobil, a koji su bili članovi Kluba.⁶⁴

Sam tijek napada/pretresa – otkrivaju nam izvješća karabinjera i pripadnika financijske straže, ali i Erricov iskaz Vojnom ratnome sudu u Trstu od 20. I. –

⁶² „Uvečer 14. i 15. siječnja održana su dva sastanka u sjedištu Democratice u Vodnjanu na kojima su sudjelovali fašistički ogranak, predstavnici nacionalnih sindikata, općinski stražar Domenico Fioranti, poručnik karabinjera Sala (misli se na Errica, op. M. R.), kapetan topništva Lazzari i brigadir Kraljevske financijske straže u Vodnjanu. Tijekom ova dva sastanka popilo se mnogo boca itd. Nakon što su se dobro napili odlučili su skovati plan protiv Radničke komore u Vodnjanu.“ Benussi, *Memorie*, 44.

⁶³ AST, CGC, AG, kut. 80, 1920., br. 81/3 Prot. Izvješće Mantesea o vodnjanskim događajima upućeno Grossettiju 20. I. 1920., „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920., br. 4679, 3.

⁶⁴ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Službeni iskaz Vojnome ratnome sudu u Trstu poručnika Augusta Errica i 16-orice pripadnika karabinjera i Kraljevske financijske straže koji su sudjelovali u pretresu Kluba društvenih studija u Vodnjanu, s nadnevkom 20. I. 1920.; „Una giornata di vivaci dibattimenti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 3.

bio je pomno planiran te su trojica karabinjera (Michele Saponaro, Pietro Pesci i Oreste Contri) preodjevena u civilnu odjeću imala, pod krinkom da ih proganjaju karabinjeri, ući u Klub i omogućiti ostalima da nesmetano uđu u njegove prostorije. Ostale snage čuvale su prednji i zadnji ulaz te susjedne ulice kako bi se spriječio eventualni bijeg osumnjičenika. Za prerušenim karabinjerima s nekolicinom svojih ljudi, uz podršku više vojnika, ušao je poručnik Errico te je na prvome katu u Velikoj dvorani, gdje je bila većina od ukupno 150 članova⁶⁵ i korisnika koji su se tada nalazili u zgradi, zatražio predaju. Prema službenoj verziji, tada su „socijalisti“ na ulicu i unutrašnje dvorište bacili dvije bombe te otvorili paljbu iz vatrenoga oružja. Nakon kratkoga vremena sukob je završio, a epilog je bio jedan ubijeni i četiri ranjena člana Kluba (Antonio Biasiol, Nicolò De Marin, Giulio Tommasini i Giovanni Malusa)⁶⁶ te tri ranjene službene osobe (Gesualdo Scalogna, Sante Girotto i Fausto Bressan)⁶⁷, a 80 osoba privedeno je na obavijesni razgovor u vodnjansku vojarnu. Predsjednik udruženja Giulio Fioretti uspio je pobjeći,⁶⁸ a u Klubu su pronađene ozbiljnije količine naoružanja. Sljedećeg dana trideset šestoro osumnjičenih uhićeno je i vlakom transportirano u zatvore u Trst.⁶⁹

Drugo pitanje koje Mosconi, s namjerom smirivanja napete političke situacije, nije htio staviti na dnevni red sljedećih dana jest što činiti s pulskom Radničkom komorom. Cusani mu već 17. I. 1920. piše kako ne dovodi u sumnju da je upravo komora u Puli opskrbila Klub u Vodnjanu oružjem i streljivom, ali – „vođeći se vladinim stavom“ – zaključuje kako neće narediti pretres tog objekta.⁷⁰ I Giuseppe Grossetti, Manteseovim posredovanjem, bio je upoznat s time da je velika vjerojatnost da je i tamo skrivena veća količina oružja te je pokrenuo istragu

⁶⁵ Točan broj prisutnih u Klubu varirao je u raznim izvješćima između 100 i 300 osoba.

⁶⁶ Registar hospitaliziranih osoba pulske Provincijske bolnice potvrđuje tvrdnju. Opća bolnica Pula, Registar hospitalizacija, 16. I. 1920.

⁶⁷ Registar pulske Vojne bolnice nije sačuvan, pa nije moguće provjeriti taj podatak.

⁶⁸ Prema izjavi Andree Benussija, pobjegli su iz zgrade s drugom dvojicom članova Kluba kroz dimnjak, pa preko obližnjih krovova. Povijesni i pomorski muzej Istre, Zbirka memoarske građe, PPMI-M-176, Andrea Benussi o Komunističkoj partiji u Vodnjanu do 1926. – izjava iz 1959. godine.

⁶⁹ AST, CGC, AG, kut. 80, 1920., br. 81/3 Prot. Izvješće Mantesea o vodnjanskim događajima upućeno Grossettiju 20. I. 1920.; izvješće pukovnika Sante Girotta, zapovjednika Legije Kraljevske financijske straže u Trstu upućeno Mosconiju 26. I. 1920.; ASP, TMGT, kut. 95., 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Službeni iskaz Vojnome ratnome sudu u Trstu poručnika Augusta Errica i 16-erice pripadnika karabinjera, *finanze* i vojske koji su sudjelovali u pretresu Kluba društvenih studija u Vodnjanu, s nadnevkom 20. I. 1920.

⁷⁰ O tome da ne namjerava učiniti pretres pulske Radničke komore objavijestio je i Ministarstvo mornarice. ACS, UCNP, kut. 49, 1920. Brzovaj Cusanija Mosconiju 17. I. 1920.; isto, brzovaj Cusanija Ministru mornarice 17. I. 1920.

o tome, ali bez namjere korištenja fizičke sile.⁷¹ Iz navedenoga je razvidno kako pretres vodnjanskoga Kluba, za koji je na suđenju sam Errico rekao da je „jedna vrsta radničke komore“,⁷² nije bila stvar principa već procjene rizika organa javne sigurnosti. Delikatnost političkih prilika diktirala je tempo i taktiku koju će okupacijske vlasti provoditi do službene aneksije ne dopuštajući da štrajkovi radništva eskaliraju do razine koju više neće biti moguće kontrolirati. „Napad“ na pulsku „radničku tvrđavu“ u siječnju 1920.⁷³ svakako bi prešao tu liniju.

Nedočekan rasprava u talijanskom parlamentu

Na temu „Vodnjanske bitke“ u kontekstu stranačkih borbi i međusobnih optužbi u talijanskom Zastupničkom domu ne trebamo gledati kao na iznimku, kao što ni vodnjanski incident nije bio jedini takve vrste u poratnoj Kraljevini Italiji. Posebnost slučaja u Istri možemo razmatrati kroz kompleksniju političku situaciju koja je podrazumijevala aktivnost hrvatskoga elementa u (tek) okupiranom vojnom području (Julijske krajine).

Talijanski zastupnik u XXV. sazivu zastupničkoga doma Parlamenta (*Camera dei deputati*), Gino Panebianco, član Talijanske socijalističke stranke, koja je na parlamentarnim izborima 1919. osvojila čak 32,3 posto glasova, imao je aktivnu ulogu pri savjetovanju predsjedništva pulske Radničke komore i posredovanju s vlastima tijekom siječanjskoga štrajka.⁷⁴ Sukladno njegovoj najavi, koju su prenijeli i tiskani mediji, na prvoj idućoj sjednici Zastupničkoga doma (3. II. 1920.) tražio je interpelaciju Ministarstva unutarnjih poslova i Ministarstva rata „oko uzroka generalnog štrajka u Puli od 10. I. i usvojenih vladinih metoda upravljanja u Istri i Julijskoj krajini, konkretnije postupanja civilnih i vojnih nadležnih vlasti“.⁷⁵ Još je precizniji u svome zahtjevu bio zastupnik Talijanske narodne stranke (*Partito popolare italiano*) Giuseppe Micheli, koji je na istoj sjedinici od ministra unutarnjih poslova tražio istragu vezano za događaje u Vodnjanu i mjere koje je u vezi s time

⁷¹ AST, CGC, AG, kut. 80, 1920., br. 81/3 Prot. Izvješće Mantesea o vodnjanskim događajima upućeno Grossettiju 20. I. 1920. ; isto, br. 83/15. Izvješće Grossettija upućeno Mosconiju 23. I. 1920.

⁷² „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920, br. 4679, 3.

⁷³ Vrijeme će pokazati da će i to biti pitanje vremena – napad na pulsku radničku komoru u sprezi karabinjera i fašista dogodit će se 23. IX. 1920., dva dana nakon posjeta Benita Mussolinija Puli.

⁷⁴ „Lo sciopero di Pola: l'arrivo dell' on. Panebianco“, *Il Lavoratore*, 18. I. 1920., br. 4520, 2.; Karpowicz, „Štrajk u Puli...“, 134, 136, 139.; Antonino Di Giovanni, „Vinta la guerra persa la pace. Gaetano Salvemini, le elezioni del '19 e la questione adriatica“, *Annali della facoltà di Scienze della formazione Università degli studi di Catania*, 10 (2011), 169.

⁷⁵ Camera dei deputati (dalje: CDD), *Atti Parlamentari*, Legislatura XXV, 1. Sessione, Decisioni, Tornata del 3 febbraio 1920, 685.

pokrenula Vlada. Drugi je njegov zahtjev bio vezan za istragu oko jugoslavensko-talijanskih odnosa.⁷⁶

Dana 4. II. trebali su slijediti odgovori, ali dogodio se incident u kojem je nakon dobacivanja iz redova „klerikalaca“ zastupnik Panebianco reagirao i fizički nasrnuo na osobu koja ga je isprovocirala. Sjednica je zbog incidenta nakratko suspendirana u 15 sati, a Panebianco se pravdao da je bio osobno uvrijeđen te je zato reagirao.⁷⁷ Ni na Michelijev zahtjev za istragom oko Vodnjana nije bilo javnoga odgovora, dok je drugi njegov upit na vlastiti zahtjev bio izmijenjen: umjesto istrage tražila se interpelacija oko talijansko-jugoslavenskih odnosa i jadranskoga pitanja, o čemu se i raspravljalo sljedećega dana. Predsjednik Vlade Nitti pravdao se, pak, da unatoč naporima nije bilo moguće odgovoriti na sve interpelacije postavljene prethodnoga dana.⁷⁸ Ni na sljedećim sjednicama vodnjanski slučaj nije došao na dnevni red, mada ga se socijalistički zastupnik Cosattini, jedan od branitelja Vodnjanaca na Vojnome sudu, nakon presude kolofoza 1920., dotaknuo u govoru o zlouporabi vojnih ovlasti u okupiranoj Julijskoj krajini.⁷⁹ Izvjesno je da su zastupnici Micheli i Panebianco odgovor dobili u pisanom obliku. Na to nam ukazuje i dopis ravnatelja Ureda javne sigurnosti pri Ministarstvu unutarnjih poslova upućen 4. II. 1920. Uredu za nove provincije u Rimu u kojem traži dokumente u svrhu odgovora Micheliju i Panebiancu. Mosconi je karabinjerska izvješća o vodnjanskom incidentu prosljedio Uredu u Rim, a sam je naveo kako u Istri i u Julijskoj krajini Vlada upravlja najširim kriterijima sloboda i povjerenja među stanovništvom, uz nužne restrikcije uvjetovane izvanrednim prilikama i općom političkom situacijom.⁸⁰

Pojedini zastupnici odbijali su prihvatiti takva objašnjenja. Tri dana nakon osuđujuće presude vodnjanskim radnicima kritički osvrt u pogledu obrasca djelovanja službi javne sigurnosti i njihova odnosa i reakcija spram antagonizama,

⁷⁶ Zapisnici sa sjednice navode Vodnjan (Dignano) kao „Trignano (Istria)“ – moguće je da je došlo do tiskarske greške ili je Micheli krivo naveo naziv mjesta. Isto, 641.

⁷⁷ CDD, AT, Legislatura XXV, 1. Sessione, Discussioni, Tornata del 4 febbraio 1920, 747.

⁷⁸ Istraga podrazumijeva objašnjenje Vlade je li neki događaj istinit ili ne, je li o tome događaju Vlada obaviještena i hoće li Parlament pružiti zastupnicima dokumente ili vijesti o tome, odnosno hoće li pokrenuti mjere vezane uz slučaj. Interpelacija, pak, traži od Vlade da se izjasni o stavu zauzetom spram poznatoga slučaja ili situacije. CDD, AT, Legislatura XXV, 1. Sessione, Discussioni, Tornata del 4 febbraio 1920, 765.; isto, Tornata del 5 febbraio, 809–891; „Una violenta battaglia fra rossi e gialli“, *Il Lavoratore*, 5. II. 1920., br. 4535, 1.

⁷⁹ CDD, AT, Legislatura XXV, 1. Sessione, Discussioni, 2 Tornata del 9 agosto 1920, 5292.

⁸⁰ ACS, MDI-DGPS kut. 97, 1920, br. 36, 4. II. 1920., br. 4958, 9. II. 1920.; isto, kut. 66, 1920, f: 8/13, br. 5820, 27. II. 1920.

pa i nasilja između socijalističkih i nacionalističkih (fašističkih) stranaka/pokreta dao je nezavisni zastupnik socijalističkoga usmjerenja, gorljivi neprijatelj fašizma, Gaetano Salvemini: „Dragi prijatelji iz socijalističke stranke 1902. i 1913., kada sam tražio – a tada sam bio sam! – da se skrene pozornost časnih i ponosnih ljudi sjeverne i središnje Italije na sramotne događaje prisutne među nama, često sam dobivao odgovor: To se među nama ne događa! Ja sam im replicirao: Pazite, jer ako dopustite da se takav sustav konsolidira među nama (mислеći na talijanski jug, op. M. R.), on će se proširiti i kod vas. Zbivanja su mi dala za pravo: napadi na Avanti! u Milanu i Rimu, napadi na sjedište socijalista u Trstu, slučaj u Lodiju, koje su uzrokovali D’Annunzijeve arditi, događaji u Torinu, svi su identični tužnim pričama talijanskoga Juga! Jednadžba je uvijek jednaka: jedna stranka čini oružani napad protiv druge, a snage javnoga reda i mira se ne upliću ili interveniraju tek da bi napadnute uhitile.“⁸¹

Tijek i epilog sudskoga procesa u Trstu

Dana 17. I. 1920. u tršćanski su zatvor *I gesuiti* deportirana 36-orica uhićenika iz Vodnjana. Optuženici su potom premješteni u koparski okružni zatvor, a pred početak suđenja ponovno u Trst, ovoga puta u zatvor *Tigor*. Ukupno je bilo optuženo 48 osoba⁸², većina s područja Vodnjana, ali i iz Orbanica, Juršića, Čabrunića i Barbana, od kojih se dvojici sudilo u odsutnosti (predsjedniku Giuliju Fiorantiju i Vitu Butkoviću), dok je Domenico Damiani preminuo u (tršćanskom) zatvoru ili bolnici 28. I. 1920.⁸³ Uhićenima se, prema važećim naredbama (od 16., 18. i 21. XI. 1918.) viceadmirala Cagnija, tadašnjega zapovjednika Pomorske utvrde Pule

⁸¹ CDD, AT, Legislatura XXV, 1. sessione, Discussioni, 2. Tornata del 2. agosto 1920, 4655.

⁸² Tijekom istražnoga procesa na slobodu je pušten Giuseppe Vellico. Prema sudskom registru navode se: Riccardo Benussi, Giovanni Borri, Pietro Manzin, Domenico Bellaz, Domenico Trevisan, Francesco Tommasini, Giovanni Civitico, Lorenzo Furlani, Domenico Biasiol, Giuseppe Iursich, Attilio Rotta, Andrea Geisa, Pasquale Gorlato, Francesco Giacometti, Francesco Moscarda, Biagio Marinuzzo, Martino Civitico, Giovanni Zuccherich, Biagio Pastrovicchio, Paolo Mocerovich, Domenico Giachin, Pasquale Moscarda, Domenico Zanghirella, Domenico Belci, Giovanni Zanghirella, Domenico Fiorante, Giovanni Bogliun, Vittorio Genzo, Giovanni Svich, Lorenzo Furlani, Giusto Pastrovicchio, Antonio Biasiol, Giulio Tommasini, Giovanni Malusa, Romano Vich (branio se sa slobode), Mirko Cubranich, Lorenzo Moscarda, Nicolo De Marin, Giovanni Vitassovich, Giovanni, Giovanni Bencich, Giacomo Mestrich, Antonio Lanza, Giovanni Cettina, Michele Bankovich, Giovanni Cettina. ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Documenti. Dopis tajnika Vojnoga suda u Trstu karabinjerskoj postaji u Kopru 3. VI. 1920.; isto, Verbale di dibattimento; „Un crescendo in chiave di bombe ed altre frottole“, *Il Lavoratore*, 20. VII. 1920., br. 4676, 3.

⁸³ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Dopis Istražne komisije Vojnome ratnome sudu u Trstu 5. VII. 1920.

(unutar koje je bila i Općina Vodnjan)⁸⁴, sudilo za nelegalno posjedovanje oružja, narušavanje javnoga reda i mira i poticanje međuklasne mržnje radi pobune protiv vlasti.⁸⁵ Sudom je predsjedao pukovnik Egidio Macaluso, a činili su ga još sudac izvjestitelj Arturo Cominelli, suci (kapetani) Pietro Cabras i Ugo Scirocco te tajnik Gilberto Palmieri. Za obranu svih optuženika Socijalistička stranka zadužila je Giovannija Cosattinija, socijalističkoga zastupnika u talijanskom parlamentu. Uz njega su aktivnu riječ imali odvjetnik Guido Zennaro te, u manjoj mjeri, odvjetnik Padoa. Vojni tužitelj bio je bojniki Aristide Manassero.⁸⁶

Suđenje je u Trstu počelo 20. VII. u bivšoj palači *Austria*, a trajalo je do 31. VII. 1920. Redom su ispitani optuženici, pripadnici snaga reda (karabinjeri, *financa* i vojnici), potom svjedoci obrane, a naposljetku je (27. VII.) sud obavio očevid u samome Klubu u Vodnjanu. Već prvoga dana suđenja Zennaro i Cosattini nastojali su osporiti legitimitet vođenja procesa pri Vojnome ratnome sudu smatrajući da bi se optuženicima trebalo suditi pred civilnim sudom. Odgovor suda bio je negativan, što su odvjetnici i očekivali. Sudnica je bila otvorena za javnost, a opsežni izvještaji objavljeni su u istarskim (*L'Azione*) i tršćanskim (*Il Lavoratore, Delo, Il Piccolo*) dnevnim listovima. Iako u njihovu vjerodostojnost u pogledu citiranja sudskih iskaza ispitanika ne treba dvojiti, imajući na umu još uvijek prisutnu cenzuru okupacijskih vlasti, teško je ne primijetiti potenciranje pojedinih iskaza, interpretativnu raznolikost i tendencioznost ovisnu o političkom usmjerenju, odnosno njihovoj uređivačkoj politici. Pritom su socijalistička glasila (*Lavoratore, Delo*) izvještavala o „montiranom procesu“, dok su ona građanske orijentacije bila suzdržanija. Sukladno *lege artis*, primaran izvor za rekonstrukciju suđenja nalazimo u sačuvanim transkriptima, službenim dokumentima Suda. No, uspoređujući ih s novinskim izvještajima, dolazimo do zaključka da ne sa drže sva svjedočenja u potpunosti.

Odvjetnici tuženika vješto su nastojali dokazati da porijeklo ili socijalističko usmjerenje, za koje je vodnjanski okružni sudac Francesco Postet izjavio kako čini većinu vodnjanskoga stanovništva, ne znači ujedno i averziju spram talijanske države, što se gotovo eksplicitno htjelo imputirati optuženima. Ubrzo ga je

⁸⁴ DAPA, CKP, kut. 4, 1919, f: A/16, br. 2154 gab. Dopis Civilnoga komesara zapovjedništvu Pomorske utvrde Pula od 7. IV. 1919. s popisom područja koja spadaju pod Pomorsku utvrdu Pula.

⁸⁵ Isto, dekreti viceadmirala Cagnija od 15. i 21. XI. 1918. Odgovor Vojnoga suda obrani optuženika od 20. VII. 1920.; „Un crescendo in chiave di bombe ed altre frottole“, *Il Lavoratore*, 20. VII. 1920., br. 4676, 3.

⁸⁶ Il processo per i fatti di Dignano“, *L'Azione*, br. 163, 21. VII. 1920., 1.

demanтираo jedan od dvojice sudaca kapetana komentirajući svjedočanstva optuženika Domenica Trevisana, koji je za ratnoga sukoba ostao raditi u pulskom Arsenalu, riječima da je „poput ostalih socijalista i on u Velikom ratu bio dezertar“ (*imboscato*). Odvjetnik Padoa reagirao je ističući kako, iako nije socijalist, zna da su talijanski socijalisti prolili svoju krv kao i svi ostali. Poručnik Errico na tu je temu izjavio “kako zna da socijalisti nisu vodili propagandu protiv talijanske okupacije, ali vodili su revolucionarni program kao i svi socijalisti; njihov kontakt s Hrvatima nas se dojmio.”⁸⁷

Imati negativan stav prema vlasti nije bio zločin sam po sebi, ali mogao je opravdati akciju karabinjera, kako su je oni promatrali, u sprječavanju ozbiljnijih oružanih sukoba usmjerenih rušenju postojećega državnoga uređenja. U tom smislu mnogo nam otkriva svjedočenje Giuseppea Iursicha (Josipa Juršića), Vodnjanca uhićenoga u svojem domu netom nakon dovršenoga pretresa Kluba. Na ispitivanju je svjedočio kako je socijalističko-internacionalističke orijentacije, a na pitanje državnoga tužioca je li Slaven ili Talijan odgovorio je: „Rođen sam u Vodnjanu, kao i moji roditelji.“ Branitelj Cosattini nastojao je poentirati ističući kako je dovoljno čuti ga što govori, na što ga je tužilac prekinuo i rekao: „A ne! Moglo bi nas to prevariti! Što su vaši preci bili?“ Iursich je odgovorio: „Eh, za vrijeme Atile vjerojatno su bili Slaveni! (smijeh publike).“ Nadalje, iznio je podatak kako je osobno uplatio 2.000 lira za Nacionalni zajam, što je moglo opovrgnuti tezu da su ga svi socijalisti bojkotirali. Na sličnom je tragu bilo i svjedočenje Antonija Biasiola, kojega su karabinjeri tijekom sukoba teško ranili vatrenim oružjem u ruku. Na upit Zennara, čiji su portreti visjeli na zidovima klupskih prostorija, odgovorio je: „Garibaldija, Mazzinija, Ferrija.“ Na to se njegov odvjetnik nadovezao riječima: „Nije, dakle, bilo slike Franje Josipa ili srpskoga vladara, toliko o austrijanstvu i jugoslavenskoj iredenti!”⁸⁸

Indicije koje su poručniku Erricu poslužile kao povod „upadu“ u vodnjanski Klub odnosile su se na oružje i streljivo (navodno) skriveno u njegovim prostorijama. Upitan više puta tko mu je dao te podatke, pravdao se da se više ne sjeća,

⁸⁷ „Il pallone si fa lentamente sgonfiando“, *Il Lavoratore*, 22. VII. 1920., br. 4678,2. „Ultimi guizzi e faville del grande bluff“, isto, 24. VII. 1920., br. 4680, 3.; „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, isto, 23. VII. 1920., br. 4679, 3–4.

⁸⁸ *L'Azione* je, za razliku od *Lavoratorea*, naveo da se radi o portretu Marxa, a ne Ferrija, da bi se u novinskom izvještaju s očevida od 27. VII. ispravio navodeći da se radilo o potretima Ferrija te Mazzinija, Garibaldija, Ciprianija i Isusa Krista. „Una giornata di vivaci dibattimenti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 3.; „Il processo per i fatti di Dignano“, *L'Azione*, br. 163, 21. VII. 1920.,1.; „Il sopralluogo del Tribunale militare alla Camera di Dignano“, isto, 28. VII. 1920., br. 169, 1.

što je bilo suprotno zakonu koji je podrazumijevao da se ili navede informator ili da ga se osobno ispita.⁸⁹ Većina (no ne svi) ispitanih optuženika (G. Cettina, G. Iursich, P. Gorlato i dr.) nijekala je da je ikad u Klubu vidjela oružje, dok je tajnik Riccardo Benussi priznao da je jednom prilikom vidio u prostorijama dvije bombe i pušku, zbog čega je tada negodovao. Optuženi Giovanni Borri, pak, iznio je tvrdnju da su očekivali zajednički napad karabinjera i člana *Democratice*.⁹⁰ Čini se, i iz kasnijih izjava svjedoka, da se oružje zaista nalazilo u Klubu.⁹¹ Pitanje je samo je li sve pronađeno naoružanje bilo skriveno u Klubu prije pretresa ili je moguće da su karabinjeri radi većeg efekta na Sudu prikazali da se radilo o većem arsenalu nego što je uistinu bio. Vodnjanski sudac Francesco Ferlan vodio je očevid prostorija nakon napada na Klub. Pri očevidu je kao svjedoka pozvao Antonija Deltona, predsjednika *Democratice*. Na suđenju se kasnije pravdao time da mu je Delton prijatelj i da je to bila samo formalnost.⁹²

Naposljetku, i sami branitelji u žaru rasprave izjavili su kako je nađeno oružje služilo za obranu. Predsjednik Suda tražio je pojašnjenje, a Zennaro je na to odgovorio kako se ista stvar koja se dogodila u Vodnjanu ponovila i u Trstu paljenjem Narodnoga doma 13. VII., dok je Cosattini dodao kako je to učinila nacionalistička svjetina potpomognuta snagama javne sigurnosti (karabinjera) zaključivši kako je „to sramota koja se događa svakodnevno“⁹³. Fokus istrage time više nije bio usmjeren na to je li oružje pripadalo Klubu, što će zasigurno imati težinu pri donošenju presude, već na pitanje zašto se ono i u koje svrhe planiralo koristiti. Optuženici su u više navrata potvrdili tezu o bojazni da su ih članovi *Democratice* planirali napasti, ali su isticali i kako su ih upravo oni nakon uhićenja putem do vojarne tukli šipkama. Na upit suca da se pojasniti na koga se točno misli, optuženi Benussi prvi je put otvoreno članove *Democratice* nazvao fašistima.⁹⁴

⁸⁹ ASP, TMGT, kut. 95., 1920, f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Spis pod naslovom „Il tribunale sull'incidente sollevato dalla difesa“.

⁹⁰ „Una giornata di vivaci dibattiti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 2; „Il processo per i fatti di Dignano“, *L'Azione*, 22. VII. 1920., br. 164, 1.

⁹¹ Pola stoljeća kasnije, Lorenzo Furlani, sudionik zbivanja, izjavit će kako su u danima prije samoga sukoba s karabinjerima 16. I. 1920. u Klubu prikupljali puške, pištolje, ručne bombe jer su očekivali napad. PPMI, ZMG, PPMI-M-179, Lorenzo Furlani, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1944.“, izjava iz 1958.; Claudio Radin, „Dignano circondata dalle truppe accetta la battaglia coi fascisti“, *La Voce del Popolo*, 14. I. 1969., br. 10, 6.

⁹² „Gli sforzi per sostenere i bluff“, *Il Lavoratore*, 25. VII. 1920., br. 4681, 4.

⁹³ „Ultimi guizzi e faville del grande bluff“, *Il Lavoratore*, 24. VII. 1920., br. 4680, 3.

⁹⁴ „Il pallone si fa lentamente sgonfiando“, *Il Lavoratore*, 22. VII. 1920., br. 4678, 2.

Izvanredni općinski povjerenik Sechi Pinna imao je nesumnjivo jasan uvid u društveno-politička kretanja u Vodnjanu. Na njegov poziv⁹⁵ došla su 16. I. u Vodnjan vlakom vojna pojačanja iz Pule. Na suđenju je, očekivano, uglavnom „držao stranu“ verziji poručnika Errica prikazujući socijaliste u negativnom svjetlu, ocjenjujući njihove demonstracije, među kojima i one navodno planirane za 20. I., kao izliku za pljačkanje trgovina. Prema njegovoj procjeni, članova *Democratice*, za koje je Errico tvrdio da su bili malobrojni i da sasvim sigurno nisu bili u stanju napasti Klub, moglo je biti 50-ak te su isti pljuvali u lice uhićenima te im prijetili batinama.⁹⁶ Nedugo nakon presude, krajem mjeseca kolovoza, u osobnoj korespondenciji s pulskim civilnim komesarom mogao je slobodnije sagledati situaciju: „Stava sam da uzrok ‘vodnjanskih događaja’ (misli se na zbivanja od 16. I. 1920., op. M. R.) nije bio političke prirode. Dobro je samo podsjetiti se, čisto kao pretpostavku, da vodnjanski demokrati nisu htjeli napasti Radničku komoru, dok su vodnjanski boljševici smatrali, a ja mislim da govore istinu, da je oružje prikupljeno u Radničkoj komori imalo poslužiti u svrhu obrane od vjerojatnog napada demokrata...“⁹⁷ Sama formulacija njegova pisma, koliko se god Sechi Pinna trudio jezičnim figurama ublažiti svoj sud, upućuje nas na zaključak da su članovi Kluba imali realne osnove, a vjerojatno i informacije, o tome da će tijekom siječanjskoga štrajka postati metom upada službenih vlasti i/ili njima bliskih političkih istomišljenika. Iz svega se daje naslutiti da su i fašisti bili u posjedu oružja, što je i Zennaro naznačio sucu.⁹⁸ Iako su fizički napali uhićene na putu iz Kluba prema vojarni, što je, osim Sechija Pinne, potvrdio i sam Errico u svojem sudskom iskazu,⁹⁹ pretres

⁹⁵ Prema Erricu, pojačanja su pozvana u 17:30, kada je započeo sukob u Klubu, a vojnici su u Vodnjanu bili već u 17:45 te na poziciji u 18 h. Gotovo je sigurno da su vojnici prethodno bili obaviješteni da u to vrijeme budu u vlaku, kao što možemo pretpostaviti kako nisu došli ranije na pozicije jer bi to spriječilo efekt iznenađenja pri upadu u Klub. ASP, TMGT, kut. 95., 1920. Službeni iskaz Vojnome ratnome sudu u Trstu poručnika Augusta Errica i 16-orice pripadnika karabinjera, *finanze* i vojske koji su sudjelovali u pretresu Kluba društvenih studija u Vodnjanu, s nadnevkom 20. I. 1920.

⁹⁶ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Transkript iskaza Armanda Sechija Pinne sa suđenja dana 23. VII. 1920.; „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920., br. 4679, 3. „Il processo per i fatti di Dignano“, *L'Azione*, 24. VII. 1920., br. 166, 1.

⁹⁷ DAPA, CKP, kut. 10, 1920, f: A-16. Izvješće o političkim prilikama u Vodnjanu 1919. – 1920. izvanrednog civilnog povjerenika za Općinu Vodnjan upućeno pulskom civilnom komesaru 26. VIII. 1920.

⁹⁸ „Una giornata di vivaci dibattiti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 2.

⁹⁹ „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920., br. 4679, 3.

sjedišta *Democratice* nije bio opcija, a izgređnici nisu bili kažnjeni. Ako je suditi prema Erricu, članovi *Democratice* nisu imali namjere (ili hrabrosti) napasti Klub, ali su se okuražili napasti ih kada su bili u okovima. Njihov predsjednik Antonio Delton pojavio se na sudu, ali s obzirom na to da se među optuženima nalazio njegov rođak (Civitico), otpušten je bez svjedočenja.¹⁰⁰

Tijekom svjedočenja, kako smo već kroz neke primjere naznačili, mnoga su pitanja ostala otvorena: tko je bacio prvu bombu, koliko je bombi uopće bačeno, tko je prvi zapucao, od kuda su pucnjevi dolazili, koje se oružje koristilo, je li bilo međusobnih razmirica i dugovanja koja su mogla motivirati uhićenje pojedinaca, je li oružje bilo skriveno pod drvenim podom Kluba, kako se postupalo s uhićenima. S obzirom na ukupno stotinjak sudskih ispitanika, verzije tih događaja bile su brojne i podložne subjektivnom doživljaju ili, što je posve moguće, svjesnom skrivanju istine (s obje strane). Važno je istaknuti da su dijelovi svjedočenja službenih osoba dokazano bili neistiniti, što ide u prilog tezi da je proces bio ako ne montiran onda izrazito tendenciozan. Naposljetku, poručnik Errico i prije samoga suđenja bio je odlikovan brončanom medaljom za obavljeni pretres Kluba.¹⁰¹ Očekivati nakon toga da će Sud poljuljati ispravnost akcije bilo bi iluzorno.

Posljednjega dana procesa vojni je tužitelj rekao da se treba držati činjenica, a odvjetnici branitelja u višesatnom završnom govoru nastojali su pobiti argumente tužbe. Zennaro je pokušao dati i konkretniji uvid u ponašanje pojedinih karabinjera tijekom upada u Klub, ali mu to glavni sudac nije dopustio. Cosattini je, između ostaloga, u osvrtu koji je potrajao sat i pol, stavio akcent na pravičnost socijalističke ideje, koja nije prototalijanska, zaključujući kako je ispravno pokušati zblížiti dva naroda (talijanski i hrvatski) u Istri, što čine socijalisti, za razliku od fašista.¹⁰² Vojni je tužitelj 31. VII. tražio kazne zatvora u trajanju 3 – 25 godina za 24 optuženika, ali i otpust za ostale.¹⁰³ Sud je istoga dana donio nešto blažu

¹⁰⁰ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Odluka o izostavljanju Antonija Deltona s popisa svjedoka 23. VII. 1920.; „Ultimi guizzi e faville del grande bluff“, *Il Lavoratore*, 24. VII. 1920., br. 4680,3.

¹⁰¹ „La condanna di un sistema“, *Il Lavoratore*, 30. VII. 1920., br. 4685, 3.

¹⁰² Na ist. mj.

¹⁰³ ASP, TMGT, kut. 95, 1920. f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Zapisnik sa suđenja od 31. VII. 1920.; Centro di ricerche storiche Rovigno (CRSRV), Archivio, „Processo del tribunale di guerra di Trieste“, Sentenza 31. VII. 1920. (Presuda optuženima za događaje u Vodnjanu od 16. I. 1920.)

presudu koja je podrazumijevala zatvorsku kaznu za 17-oricu optuženih¹⁰⁴ te puštanje na slobodu ostale 30-orice optuženika. Najtežu kaznu dobio je Francesco Tommasini (25 godina zatvora), za kojega je Sud utvrdio da je bio kolovođa u zaustavljanju službenoga automobila 15. I. 1920. te među najaktivnijima u otporu spram karabinjera sljedećega dana.¹⁰⁵

Odlukom Vojnoga ratnog suda u Trstu 12. XI. 1920. pomilovani su Borri, Iursich, Čubranić i Cetina, a 30. IV. 1921., na temelju Kraljevskog dekreta od 13. III. 1921. čiji članak 1. predviđa amnestiju za sve osuđene prema zapovijedima (*bandi*) okupacijski vojnih vlasti, amnestirani su i ostali osuđenici.¹⁰⁶

Tko je ubio Pietra Benussija?

Pietro Benussi jedina je direktna žrtva okršaja između karabinjera i članova Kluba društvenih studija u Vodnjanu koji se odvijao uvečer 16. I. 1920. Nije pružao otpor, nije imao vatreno ili hladno oružje kod sebe. Više je verzija kako je nastradao – službeni dokumenti karabinjera i liječnička izvješća tvrdili su jedno, dok su svjedoci obrane i optuženi na Sudu te njihovi odvjetnici tvrdili posve drugo.

Prvu vijest, neposredno nakon Benussijeve smrti, poslao je Mosconiju pulski komesar Villasanta. Pri taksativnom opisivanju kronologije događaja naveo je i sljedeće: „Oružane snage dočekane su ručnim bombama (...). Ranjen je jedan stožerni narednik, jedan pripadnik Kraljevske financijske straže i dva karabinjera. Oružane snage su ubile jednog radnika i ranile još dva.“ Idućega jutra Mosconi je izvješće proslijedio višim instancama – Središnjem uredu za nove provincije i Ministarstvu unutarnjih poslova, generalnoj direkciji za javnu sigurnost – ispustivši pritom dio koji ubojstvo radnika pripisuje oružanim snagama. Možemo

¹⁰⁴ Osuđeni su: Giovanni Borri (2 godine zatvora), Giovanni Civitico (5 godina i 6 mjeseci zatvora, 3.000 lira kazne), Domenico Bellaz (5 godina zatvora, 3.000 lira), Domenico Biasiol (5 godina zatvora i 3.000 lira), Lorenzo Furlani (5 godina zatvora i 3.000 lira), Domenico Belci (5 godina i 6 mjeseci zatvora i 4.000 lira), Giuseppe Iursich (2 godine zatvora), Romano Vicich (6 mjeseci zatvora s mogućnošću uvjetne kazne), Riccardo Benussi (4 godine zatvora), Giulio Fioretti (10 godina zatvora), Mirko Cubranich (3 godine zatvora), Giulio Tommasini (5 godina zatvora), Francesco Tommasini (25 godina zatvora), Attilio Rotta (5 godina zatvora i 3.000 lira), Vito Butkovich (15 godina zatvora, osuđen u odsutnosti), Giovanni Cettina (2 godine zatvora). CRSRV, Archivio, „Processo...“, Sentenza (presuda).

¹⁰⁵ CRSRV, „Processo...“, Sentenza (presuda); „Processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 1. VIII. 1920., br. 173, 1.

¹⁰⁶ „Regio decreto 13. III. 1921, n. 234“, *Gazzetta ufficiale del Regno d’Italia*, 15. III. 1920., br. 1778, 295-296; CRSRV, Archivio, „Processo...“, Sentenza.

isključiti da se radilo o slučajnom previdu. Još je jedan fonogram (neadresiran, vjerojatno Mosconiju) poslan u noći sa 16. na 17. siječnja. Naime u ponoć je komesar javne sigurnosti Michelesi, došavši iz Pule u Vodnjan, naveo kako je Benussijevo truplo prebačeno u mrtvačnicu te da će se provesti autopsija. Vezano za uzrok smrti samo je kratko naveo kako „za sada nije utvrđeno iz kojega smjera su ispaljeni hici koji su ga ubili“¹⁰⁷. Gotovo istu frazu upotrijebio je poručnik Errico u pismu Mosconiju narednoga dana.¹⁰⁸ Kakvu konkluziju možemo iz toga izvući? Civilne vlasti (Cusani), na temelju podataka koje su dobile odmah po završetku akcije, bile su precizne u pogledu tko je usmrtio Benussija, dok su službe sigurnosti htjele poslati poruku kako se njegova smrt odvila u još ne-utvrđenim okolnostima. Drugim riječima poručili su kako karabinjeri, financijska straža i vojnici koji su ušli u prostorije Kluba kao i oni koji su ga opkolili nisu osobno svjedočili njegovu ranjavanju. Otvorili su time implicitno mogućnost da je stradao od njihova metka s obzirom na to da su u sveopćem metežu pucali i jedni i drugi. Ipak, ta je mogućnost već 17. I. naglo otklonjena: drugi Michelesijev fonogram ističe kako je autopsija pokazala da je žrtva stradala od eksplozije ručne bombe.¹⁰⁹

Od toga će se trenutka sve službene osobe u nadolazećoj korespondenciji te kasnije u sudskom procesu držati te „činjenice“. Tko je i kamo bacio bombu od koje je navodno Benussi preminuo? Kako to da se jedino on našao u dometu bombe? Errico će već 20. I. u iskazu istražnom povjerenstvu Vojnoga suda u Trstu koji su potpisali njegovi podređeni pružiti detaljnu rekonstrukciju događaja: jedna je osoba viđena kako se, bježeći iz Kluba, spustila do unutarnjega dvorišta te se, vidjevši/čuvši bombu koja je imala eksplodirati u njezinoj blizini, nastojala zaštititi sklonivši se iza cisterne koja se tamo nalazila... Kasnije je utvrđeno da se radi o Pietru Benussiju.¹¹⁰ Je li Errico nakon što je dobio službeni nalaz autopsije počeo konstruirati priču koja bi potvrdila takav ishod? Da je tome tako, ide u

¹⁰⁷ DAPA, CKP, kut. 15, 1920, f: C/2. Neadresirani fonogram Michelesija od 17. I. 1920. (ponoć).

¹⁰⁸ DAT, GCK, kut. 80, 1920., fonogram apsolutnoga prioreta poslan od pulskoga Civilnoga komesarijata Generalnom civilnom komesarijatu u Trst 16. I. 1920.; šifrirani brzojav Mosconija Središnjem uredu za nove provincije i Ministarstvu unutarnjih poslova – generalnoj direkciji za javnu sigurnost 17. I. 1920. u 10:30; fonogram poručnika Augusta Errica upućen Generalnom civilnom komesarijatu 17. I. 1920. u 18:30 h.; identični fonogram poslao je 17. I. 1920. i pretpostavljenoj karabinjerskoj četi u Puli. DAPA, CKP, kut. 15, f: C/2, br. 71/1.

¹⁰⁹ DAPA, CKP, kut. 15, 1920, f: C/2. Neadresirani fonogram Michelesija od 17. I. 1920.

¹¹⁰ ASP, TMGT, kut. 95., 1920. Službeni iskaz Vojnome ratnome sudu u Trstu poručnika Augusta Errica i 16-erice pripadnika karabinjera, *finanze* i vojske koji su sudjelovali u pretresu Kluba društvenih studija u Vodnjanu, s nadnevkom 20. I. 1920.

prilog njegovo svjedočenje na Sudu, kada je izjavio da je Benussija po ulasku u veliku dvoranu Kluba na prvome katu našao mrtvoga pod stolom. Postavlja se pitanje kako je mogao stradati u dvorištu kraj cisterne ako je njegovo beživotno tijelo pronađeno pod stolom. Errico je tu kontradiktornost nastojao objasniti time da je tijelo bilo u međuvremenu premješteno.¹¹¹ No je li vjerojatno da su karabinjeri i vojnici koji su čuvali unutarne dvorište, a koji su navodno vidjeli posljednje Benussijeve trenutke, mogli ne vidjeti kako odraslog, smrtno ranjenoga muškarca članovi Kluba usred oružanoga sukoba, u mraku (oko 18h) odnose natrag na prvi kat kuće i tamo ga u velikoj dvorani, gdje su već kontrolu zauzele snage reda na čelu s Erricom, smještaju pod stol uz prozor? Naime od već spomenute bombe, koja je navodno ranila Benussija, ranjen je u nogu zapovjednik Kraljevske financijske straže Scalogna, koji je, pokazat će službeno izvješće zapovjednika legije Sante Larije, „neovisno o tome držao svoju poziciju i ohrabrivao druge da učine isto“¹¹². Scalogna se, prema tome, u isto vrijeme i na istome mjestu trebao nalaziti sa žrtvom te je nemoguće da on ili njegovi podređeni koji su čuvali poziciju nisu vidjeli ranjavanje Benussija, odnosno netom nakon toga nisu spriječili premještanje njegova trupla natrag u dvoranu Kluba.

Pukovnik Laria na temelju informacija koje je dobio od svojih podređenih (po liniji zapovijedanja bit će upravo od Scalogne) istaknuo je još jedan, nama neobično važan, element koji pobija rezultate autopsije. U svojem pismenom obraćanju Mosconiju, svojevrsnom očitovanju o razmatranim događajima, osvrnut će se i na Benussijevu smrt napominjući kako je žrtva imala široku ranu u desnom predjelu prsnoga koša od krhotina bombe, ali i da je na lijevoj strani prsa imala ranu uzrokovanu metkom.¹¹³ Je li moguće da to nalaz autopsije ne bi pokazao? Medicinski postupak utvrđivanja uzroka smrti obavio je liječnik Antonio Sansa neposredno nakon nemilih zbivanja u Klubu. O tome je trebao svjedočiti i na Sudu, ali ga je bolest spriječila. No odvjetnik Zennaro nije ništa htio prepustiti slučaju te je zajedno sa sucima otišao u tršćanski Hotel Vanoli, gdje je odsjedao Sansa. Liječnik je za ispitivanja ponovio svoj iskaz istražnoj komisiji te je izjavio da je Benussi umro od posljedica eksplozije bombe i da su ozljede s desne i lijeve strane trupa prouzročile krhotine. Uzalud je Zennaro inzistirao na tome da autopsija nije obavljena do kraja, da metak nije izvađen iz trupla jer to

¹¹¹ „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920, br. 4679,3.

¹¹² Navode o ozljedi potvrdit će na suđenju (23. VII.) i vojni liječnik Giovanni Licaussi koji je prvi pružio medicinsku pomoć Scalogni. DAT, GCK, kut. 80, 1920., br. 885. Izvješće Sante Larije upućeno Mosconiju 26. I. 1920.; „Ultimi guizzi e faville del grande bluff“, *Il Lavoratore*, 24. VII. 1920., br. 4680,3.

¹¹³ Na ist. mj.

tehnički uvjeti nisu dopuštali. Ipak, Sansa je potvrdio da nije posve nemoguće da se žrtva nakon ranjavanja krhotinama bombe mogla još koju minutu kretati.¹¹⁴ Je li nalaz obdukcije mogao biti nepotpun i tendenciozan i zašto? Je li Sansa bio usko vezan s vodnjanskim nacionalistima? Prema izjavi sudionika zbivanja Giovanija Zucchericha (1958.), upravo je on „ogromnim parama financirao fašizam“. I Andrea Benussi imao je neugodan susret s dr. Sansom 1921. godine, koji je predvodio skupinu fašista koja ga je fizički napala u Vodnjanu, a kasnije mu je teško ozlijeđenom odbio pružiti pomoć.¹¹⁵ I ta informacija ide u prilog potencijalno nevjerodostojnoj obdukciji.

Sudski očevid otkriva nam nove kockice kompleksnoga mozaika. Errico je, „pritisnut“ od odvjetnika obrane, na očevidu u Klubu prihvatio mogućnost da je Benussi, ako je izašao u dvorište (ostavlja mogućnost da nije izašao iz dvorane!, op. M. R.), prvo ozlijeđen od bombe, a potom i metkom iz puške.¹¹⁶ I više je nego očito da poručnik nije imao jasnu predodžbu što se dogodilo ili je, pak, nastojao prikriti pravu istinu. Prema spoznajama kriminalističke struke, polazne osnove metode za detekciju laganja nalaze se u hipotezi da je temeljna razlika između osoba koje govore istinu i onih koje lažu u načinu na koji se odnose prema relevantnim informacijama o nekom događaju. Errico je u svojem tumačenju bio neodređen bez ukazivanja na potencijalni krug osumnjičenika. Osoba koja je nevinna iznijela bi osnovane sumnje o tome tko bi mogao biti počinitelj, čak i onda kada bi postojale i okolnosti koje bi i nju samu mogle dovesti u vezu s počinjenjem kaznenoga djela.¹¹⁷

¹¹⁴ ASP, TMGT, kut. 95., 1920. f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Zapisnik sa ispitivanja Antonia Sanse 23. VII. 1920. u Trstu.

¹¹⁵ Prema izjavi danj Povijesnom i pomorskoj muzeju Istre (tada Muzeju narodnooslobodilačke borbe Istre) u Puli dana 5. X. 1922. (u originalu je prvo upisana 1921., pa ispravljeno u 1922.), A. Benussi saznao je da fašisti spremaju njegovu likvidaciju. Neovisno o tome uputio se s prijateljima u jedan privatni lokal, gdje su ih fašisti, na čelu s dr. Antoniom Sansom, Golešićem i drugima, napali. Sukob su prekinuli karabinjeri koji su napadnute izveli iz lokala, a Benussija odveli do glavnoga trga ispod sata, gdje su ga fašisti izbili nožem. Prijatelji su ga potom odnijeli do dr. Sanse, koji im je rekao da je „stvar ozbiljna i nek ga nose kuda god žele“. Hospitaliziran je u pulskoj bolnici, gdje je ozdravio. PPMI, ZMG, PPMI-179-M, Ivan Cukarić, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1945.“, izjava iz 1958.; isto, ZMG, PPMI-M-176, Benussi, Andrea, „O Komunističkoj partiji u Vodnjanu do 1926.“, izjava iz 1959.; Registri hospitalizacija pulske provincijske bolnice potvrđuju da je Benussi zbog ubodne rane primljen na bolničko liječenje koje je trajalo 2. – 7. X. 1921. Opća bolnica Pula, Registar bolesnika, 1921.

¹¹⁶ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Zapisnik sa očevida u prostorijama Kluba u Vodnjanu od 26. VII. 1920.

¹¹⁷ Pavliček, Josip, „Znanstveno utemeljena detekcija laganja u funkciji kaznenog postupka“, *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 24 (2017), br. 2, 663–664.

Više članova Kluba koji su se nalazili u velikoj dvorani svjedočilo je da se Benussi nalazio s njima u prostoriji kada je ustrijeljen. Optuženi Domenico Biasiol naveo je tijekom ispitivanja kako je stradali s njim i još dvojicom kartao za stolom kada je pogođen iz puške. Isključio je mogućnost da se radilo o bombi, za koju je potvrdio da ju je čuo. Tomaso Manzin čuo je uzvik: „Upomoć, mrtav sam!“, a Benussija je nakon toga vidio kako sjedi (očito ranjen) na stolu uz prozor. I optuženi Attilio Rotta izjavio je kako je vidio njegovo tijelo u dvorani, a na Erricov zahtjev morao ga je pomaknuti. Svjedok obrane Giovanni Palin nedvosmisleno je tvrdio da su karabinjeri ubili Benussija u dvorani, dok je svjedok Francesco Lupieri rekao da su karabinjeri pucali u velikoj sali te su puškom ustrijelili i mladoga Pietra – njegovo je tijelo vidio na verandi. Dodao je i da je tek nakon pucnjave čuo eksploziju bombe te zaključio kako krhotine bombe iz dvorišta nisu mogle doprijeti do velike dvorane.¹¹⁸ Žrtva koja je sjedila uz prozor (vidi skicu 1) nije – zbog kuta koji zatvara veranda, kako je primijetio Cosattini,¹¹⁹ ali i činjenice da prozori nisu bili razbijeni, što će se utvrditi na očevidu – mogla biti ranjena krhotinama bombe iz dvorišta, barem dok se nalazila unutar prostorije.

Cosattini je, nakon ustanovljavanja gdje je točno u dvorištu bomba eksplodirala, ustvrdio kako nije moguće da je ona mogla ubiti Benussija čak i ako se on sakrio iza cisterne (što je Errico tvrdio u svojem prvom iskazu Istražnoj komisiji Suda) te da je eksploziji prethodilo njegovo ranjavanje metkom. Zennaro je, pak, konstatirao kako je od tri prozora koji gledaju iz velike dvorane na dvorište (vidi skicu 1) oštećen tek onaj u sredini, i to metkom koji je ispucan s više kote prema Klubu.¹²⁰ Upitan na suđenju je li moguće da su vojnici pucali na Klub iz zgrade obližnjeg municipija, Errico je negirao takvo što.¹²¹ Pola stoljeća kasnije na osnovi svjedočanstava tiskani mediji objavit će fotografiju kuće i prozora s kojega su navodno upucali Benussija.¹²²

¹¹⁸ ASP, TMGT, kut. 95, 1920. f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Zapisnik sa suđenja 21. i 25. VII. 1920.; „Una giornata di vivaci dibattimenti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 3.; „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 22. VII. 1920., br. 164, 1.; „Il pallone si fa lentamente sgonfiando“, *Il Lavoratore*, 22. VII. 1920., br. 4678, 2.; „Dogodki v Vodnjanu“, *Delo*, 28. VII. 1920., br. 31, 2.

¹¹⁹ „Il sopraluogo del Tribunale militare alla Camera di Dignano“, *L’Azione*, 28. VII. 1920., br. 169, 1.; „Il processo montatura. Il sopraluogo che scalza parecchie frottole“, *Il Lavoratore*, 28. VII. 1920., br. 4683, 2.

¹²⁰ Istaknuo je i kako se vide tragovi metaka u dvorani, što „ide u prilog tezi da su karabinjeri prouzročili smrt mladića“. „Il sopraluogo del Tribunale militare alla Camera di Dignano“, *L’Azione*, 28. VII. 1920., br. 169, 1.

¹²¹ „Dogodki v Vodnjanu“, *Delo*, 28. VII. 1920., br. 31, 2.

¹²² Claudio Radin, „Dignano circondata dalle truppe accetta la battaglia coi fascisti“, *La Voce del Popolo*, 14. I. 1969., br. 10, 6.

Tu dolazimo do ključnoga trenutka: Sud je držao vjerojatnim da je metak koji je ošteti prozorsko staklo ispaljen izvana, ali je i ustvrdio da mu nema traga u zidu nasuprot prozora.¹²³ Sama po sebi nameće se hipoteza da je metak ostao u pogodoenom subjektu. O kakvom se metku radilo, odgovor nam pruža dopis (neimenovanoga) povjerenika Narodnoga vijeća Rijeka-Sušak, Pododbora za Istru, poslan Zemaljskoj vladi u Zagreb. Na tu je temu pisao sljedeće: „Ustanovilo se sada da su karabinjeri kod zadnjih socijalističkih pokreta u Vodnjaju pucali sa dum-dum projektilima na socijaliste.“¹²⁴ Takvi meci, za razliku od klasičnih pušćanih metaka, nemaju potpuno oklopljeno tijelo već samo olovo s malim zarezom na vrhu, što za posljedicu ima rascvjetavanje zrna u dodiru s (ljudskim) tijelom te shodno tome uzrokuje ozljeđivanje tkiva i kostiju na svojem putu. A. Benussi je u svojim sjećanjima zapisao kako su karabinjeri upali u veliku dvoranu i počeli nasumce pucati, a u isto vrijeme prolomila se paljba vojnika iz susjedne zgrade (koja gleda na unutarnje dvorište). Neki su se članovi, navodi, pokušali braniti, ali sve je bilo završeno ulaskom poručnika Errica (Benussi navodi prezime Sala) u dvoranu.¹²⁵ Jesu li vojne snage ustrijelile Benussija dum-dum metkom iz susjedne zgrade Municipija ili su to učinili karabinjeri u samoj dvorani? Je li moguće da je dr. Sansa zamijenio ozljeđu od takvog, ekspandirajućega metka s ozljedom koju uzrokuje bomba ili je barem to tako mogao prikazati?

Konzultirano gradivo daje nam pravo da ustvrdimo kako su talijanske sigurnosne snage ustrijelile Pietra Benussija, dok ranjavanje bombom ostaje misterijem koji će rasvijetliti neka buduća istraživanja.

***Post festum* – intrigantni smrtni slučajevi Domenica Damianija i Pasqualea Delcara**

Imena Pasqualea Delcara i Domenica Damianija u historiografiji su do danas ostala zapisana u kontekstu žrtava „Vodnjanske bitke“. Ipak, osnovna (novinarska) pitanja uglavnom su ostala neodgovorena: tko, što, kada, gdje i zašto? Na posljednja pitanja možda možemo lakonski odgovoriti – našli su se u krivo vrijeme na krivome mjestu. Obojica su bila mladi vodnjanski radnici, članovi ili

¹²³ ASP, TMGT, kut. 95., 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Zapisnik sa očevida u prostorijama Kluba u Vodnjaju od 26. VII. 1920.

¹²⁴ Hrvatski državni arhiv, Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove, HDA-79, kut. 14, 1920. Izvješće povjerenika Narodnoga vijeća Rijeka-Sušak, Pododbora za Istru, br. 157/20 upućeno Kraljevsko hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj Vladi, Povjereništvu za unutarnje poslove, Odsjeku za Istru, Zagreb, 21. II. 1920.

¹²⁵ Benussi, „Moja djelatnost“, 467.

simpatizeri Kluba društvenih studija, veoma vjerojatno socijalističkih nazora. Tijekom suđenja o njima nije bilo ni riječi – odvjetnici obrane, koji su se referirali na prekoračenja ovlasti karabinjera i fizičko nasilje fašista/nacionalista nad uhićenima, njihov slučaj nisu ni spomenuli. Posebno je neobično da se, iako to nije bio predmet suđenja, mada je svakako moglo koristiti u završnoj riječi obrane, nije pavela rasprava o smrti mladoga Damianija. Naime konzultirani dokumenti Suda govore nam da se 20-godišnji Domenico Damiani, za razliku od Delcara, nalazio među uhićenima te je s njima vlakom transportiran u Trst 17. I., točnije u zatvor *I gesuiti*. Nadalje, znamo i datum njegove smrti – 28. I. 1920. U sudskim spisima nije naveden uzrok smrti, ali bilo bi neobično da mlada osoba, bez prethodnih očitih znakova bolesti ili povreda – u suprotnome nije vjerojatno da bi dospjela u zatvor – premine svega 12 dana od uhićenja. Nastavno na to malo je vjerojatno da je Damiani bio ozlijeđen pri sukobu s karabinjerima u Klubu, jer bi u tom slučaju, poput ostale četvorice ranjenika, završio na liječenju u pulskoj Provincijskoj bolnici. O njima su i tiskani mediji i kasnije dokumenti iz sudskoga procesa iznijeli osnovne podatke, od načina ranjavanja do težine njihovih ozljeđa, što potvrđuju i bolnički registri.

Svjedoci vremena i sudionici, prije svih Andrea Benussi, ali i Giovanni Zuccherich i Lorenzo Furlani, navode kako su Damiani i Delcaro podlegli ozljedama zadobivenim pri batinanju te da su umrli od srčanoga zastoja, prvi u tršćanskoj, a drugi u pulskoj bolnici.¹²⁶ Konkretno za Damianija postoje tri otvorene mogućnosti: 1.) da su ga fašisti ili karabinjeri ozlijedili na putu prema mjestu ispitivanja (vojarni) ili tijekom samoga ispitivanja te da mu se zdravstvena situacija pogoršala tek po dolasku u Trst; 2.) da je fizički maltretiran u tršćanskom zatvoru te 3.) da je umro prirodnom smrću kao posljedicom izrazitoga psihofizičkog stresa. Dok treću mogućnost ne možemo razmotriti bez konzultiranja zatvorske i medicinske dokumentacije,¹²⁷ za prve dvije postoje čvrste indicije.

Prilikom suđenja sedmorica optuženika i svjedoka obrane svjedočila su da su karabinjeri zlostavljali osobe uhićene u Klubu. Domenico Trevisan izjavio je da su ih karabinjeri prilikom izlaska iz prostorija Kluba s rukama iza glave tukli pištoljima. Biagio Marinuzzo svjedočio je da su ga karabinjeri tukli i nisu mu dali govoriti. Domenico Bellaz (Dominik Belac) svjedočio je da je bio izbičevan do krvi,

¹²⁶ Benussi, *Ricordi*, 51.; PPMI, ZMG, PPMI-179-M, Ivan Cukarić, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1945.“, izjava iz 1958., isto, PPMI-179-M, Lorenzo Furlani, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1944.“, izjava iz 1958.

¹²⁷ U Državnom arhivu u Trstu u fondu vezanom za tršćanski zatvor *I gesuiti* autor nije pronašao dokumente koji datiraju u 1920. godinu.

a kao razlog je naveo dug čišćenja dimnjaka koji karabinjeri nisu podmirili prema njemu.¹²⁸ Giovanni Pallin izjavio je kako je karabinjer Michele Saponaro ušao u veliku dvoranu Kluba te je tamo tukao prisutne.¹²⁹ Pasquale Gorlato rekao je da je na putu do Trsta bez ikakvoga povoda dobio šamar od službene osobe.¹³⁰ Nadalje, svjedok obrane Francesco Guerra, osoba slabijih mentalnih sposobnosti, izjavio je da su ga karabinjeri nakon pretresa Kluba tukli čitavih pola sata, navodno jer ih je jednom prethodnom prilikom zadirkivao, što je potvrdio i optuženi Attilio Rotta.¹³¹ Naravno, Errico i njegovi podređeni odbacili su sve optužbe.

Za razliku od opisa zbivanja u samome Klubu, suprotstavljene strane na Sudu ipak su se, dijelom, „složile“ oko agresije koju su članovi *Democratice* i fašisti iskalili na uhićenima tijekom njihova odvođenja u vojarnu u Ulici sv. Ivana. Osim njihovih svjedočenja, ostali nam izvori daju veoma šturu podatke, što možemo objasniti cenzurom okupacijske vlasti kojoj nesumnjivo takva saznanja u javnosti ne bi išla u prilog. List *Il Lavoratore* nakon vodnjanskih događaja na temelju svjedočanstva jednog očevica pisao je: „Nakon konflikta (u Klubu, op. M. R.), svi prisutni su bili svezani kao kriminalci te nakon što su neljudski bili pretučeni od karabinjera na ulici ih je popljuvala prestižna gospoda (u izvorniku *signorotti*) te pretukli nacionalisti pred očima pratnje. Potom se dogodila još jedna monstroznost: nasumice su po kućama uhićivane osobe koje nisu imale nikakve veze sa spomenutim sukobom. I spram tih osoba je nacionalistička mafija iskazala svoj bijes tijekom njihova privođenja u zatvor.“¹³²

Na sudskom procesu novinski će se navodi pokazati točnima. Vođa akcije, poručnik Errico, u svojem je svjedočenju naveo kako su fašisti napadali uhićene dok su ih karabinjeri nastojali zaštititi. Gennaro Canzanella kazao je sucu kako „nije vidio osobe iz drugih stranaka koje su udarale uhićene“, ali priznao je da su se one htjele obračunati s njima, što su spriječili karabinjeri. Obrana mu je ukazala na Erricov iskaz, na što je odgovorio kako je on vodio jednu skupinu uhićenih,

¹²⁸ „Il pallone si fa lentamente sgonfiando“, *Il Lavoratore*, 22. VII. 1920., br. 4678, 2.

¹²⁹ „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 27. VII. 1920., br. 168, 1.

¹³⁰ ASP, TMGT, kut. 95., 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Transkript iskaza Giovannija Pallina sa suđenja 21. VII. 1920.; „Il processo per i fatti di Dignano“, *L’Azione*, 22. VII. 1920., br. 164, 2.

¹³¹ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano/ Documenti, transkript iskaza Francesca Guerre sa suđenja 24. VII. 1920.; „Una giornata di vivaci dibattiti tra accusatori e difensori“, *Il Lavoratore*, 21. VII. 1920., br. 4677, 2; „Gli sforzi per sostenere i bluff“, *isto*, 25. VII. 1920., br. 4681, 4.

¹³² „Sui fatti di Dignano“, *Il Lavoratore*, 20. I. 1920., br. 4521, 2.

a kod druge skupine moguće je da se to i dogodilo.¹³³ Izvanredni komesar Sechi Pinna, ponovit ćemo, vidio je članove *Democratice* kako pljuju i pokušavaju napasti uhićene.¹³⁴ Iz navedenoga je razvidno – unatoč tome što nemamo detalje jer istraga po tom pitanju nije provedena – kako se nasilni ispad fašista/demokrata zaista dogodio. Što su optuženi rekli o tome? Pietro Manzin izjavio je kako su fašisti na ulici vidjeli uhićene u lisičinama te su probili kordon karabinjera i željeznim palicama nasrnuli na njih ističući kako se „jedan od njih hvalio da je slomio tri šipke“¹³⁵. Sjećajući se tih dana, A. Benussi će napisati kako su nakon što su domaći fašisti uhićene počeli tući željeznim šipkama, „a da karabinjeri nisu ni prstom maknuli u njihovu obranu“, isti bili zlostavljani tijekom ispitivanja i u vojarni. Među najsureviji zlostavljačima autor je naveo već spomenutoga Saponara, ali i fašiste Golafa i Golassicha¹³⁶ (Antonija Golessija).¹³⁷ Potonjega i fašistički povjesničar Chiurco (u do kraja talijaniziranom obliku Golessi) spominje u popisu vodnjanskih fašista iz 1920. godine, s napomenom da je njegovo ime nađeno u „Crnoj knjizi“ Kluba društvenih studija u Vodnjanu u koju su „vodnjanski komunisti unijeli imena fašista koje treba ubiti“¹³⁸. Je li Knjiga nastala prije 16. I. 1920. ili je njezin nastanak posljedica fašističkoga izivljavanja toga dana, ne možemo sa sigurnošću utvrditi.

¹³³ Zanimljivo je primijetiti kako su tek *Il Lavoratore* i *Delo* prenijeli dio Erricova iskaza u kojem navodi da su fašisti uspjeli fizički nasrnuti na uhićene. Službeni transkript taj je dio izostavio, ali ga potvrđuje u dijelu gdje se opisuje Canzanellin iskaz i navodi potpitanje obrane o Erricovoj tvrdnji. ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Transkript iskaza Augusta Errica na Sudu 22. VII. 1920.; isto, transkript iskaza Gennara Canzanelle na Sudu od 22. VII. 1920., „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920., br. 4679, 3.; „Dogodki v Vodnjanu“, *Delo*, 26. VII. 1920., br. 30, 2.

¹³⁴ ASP, TMGT, kut. 95, 1920. f: Il processo per i fatti di Dignano/ Documenti. Transkript iskaza Armanda Secchija Pinne sa suđenja dana 23. VII. 1920.; „Le fantasticherie dei testi d'accusa“, *Il Lavoratore*, 23. VII. 1920., br. 4679, 3. „Il processo per i fatti di Dignano“, *L'Azione*, 24. VII. 1920., br. 166, 1.

¹³⁵ ASP, TMGT, kut. 95, 1920., f: Il processo per i fatti di Dignano / Documenti. Transkript iskaza Pietra Manzina na suđenju 21. VII. 1920.

¹³⁶ Rođen u Vodnjanu 1880. godine, za austrijske uprave osam je puta, a pod Italijom do 1935. još šest puta (uvijek oslobođen optužbi pod talijanskom upravom) bio sudski procesuiran s optužbom za fizički napad, klevetu, prijevaru i dr. Državni arhiv u Rijeci, DAR-538, Karabinjerski vod Pazin kut. 6., f: Karabinjeri. Upit rovinjske postaje karabinjera zapovjedništvu karabinjera u Pazinu oko udaje Elene Golessi, kćeri Antonija Golessija, s nadnevkom 12. VIII. 1935.

¹³⁷ Benussi, *Ricordi*, 46-47; isti, „Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu do 1929.“, *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskoga kotara i Istre 1919-1941*, zbornik 1, Rijeka 1970., 467–468. Golašića/Golessija kao vođu vodnjanskih fašista ističe i sudionik „Vodnjanske bitke“ Ivan Cukarić. PPMI, ZMG, PPMI-179-M, Ivan Cukarić, „O razvoju i radu KP u Vodnjanu do 1945.“, izjava iz 1958.

¹³⁸ Chiurco, *Storia della rivoluzione*, sv. II., 316.

Druga mogućnost ipak je vjerojatnija, posebice ako znamo da su (pulski) fašisti iste godine u studenome provalili u Klub, koji službeno više nije djelovao, s namjerom da ga pretraže i potom zapale te su tada mogli doći i do vrijednih zapisa.¹³⁹ Je li Damiani bio među nesretnicima koji su osjetili fašističke palice na svojim leđima, ne možemo reći, ali svakako njegovo zdravstveno stanje nije bilo toliko načeto pri odlasku u Trst sljedećega dana.

A. Benussi dao je do sada najprecizniji odgovor o Damianijevoj sudbini: „Domenico Damiani preminuo je u ćeliji kao posljedice redovnih, uobičajenih zatvorskih premlaćivanja“; „Podlegao je ranama zadobivenim za vrijeme ispitivanja u tršćanskom zatvoru.“¹⁴⁰ Je li se radilo o prekomjernoj uporabi sile u tršćanskom zatvoru *I gesuiti*? Jesu li tamošnji uvjeti ispunjavali propisane minimume? Prema Cosattinijevu osobnom iskustvu temeljenome na posjetu spomenutoj instituciji, ni u kojem pogledu nisu. U talijanskom parlamentu dao je sljedeći osvrt: „Stanje u zatvorima Tigor i Gesuiti u Trstu je sramotni dokument za jedan civilizirani narod. Vidio sam kažnjeničke ćelije koje mi dušu ispunjavaju užasom. U jednoj od njih, u prostoru ne većem od dva do tri metra kvadratna, bez zraka, u odvratnom smradu, vidio sam četiri nesretnika. Nisam se usudio ući.“¹⁴¹ Izvjesno je, pritom, da je zatvorske ustanove posjetio baš tijekom sudskega procesa Vodnjancima u drugoj polovici srpnja. U drugom obraćanju (studen 1920.) na istu je temu zahtijevao istragu predsjednika vlade oko „ubijene djevojke Cegliari u tršćanskom zatvoru“. S neskrivenim je cinizmom upitao omogućuje li možda novi zatvorski pravilnik za Julijsku krajinu čuvarima da sami donose i provode smrtne presude na štetu zatvorenika. Državni podtajnik Corradini odgovorio mu je na sljedećoj sjednici kako se protiv čuvara vodi istražni postupak. No Cosattini je kroz primjere ukazao da taj slučaj nije bio iznimka u pogledu prekoračenja ovlasti zatvorskih čuvara.¹⁴² Sačuvana su i osobna svjedočanstva Istrana o tršćanskim zatvorskim ustanovama tijekom razmatrane 1920. godine

¹³⁹ DAPA, CKP, kut. 3, 1919., f: Circolo studi sociali. Dopis generalnog civilnog komesara Mosconija pulskom civilnom komesaru Villasanti od 10. II. 1920. vezano za ukinuće Kluba društvenih studija; CRSRV, Archivio. Dopis civilnog komesara u Puli Generalnom civilnom komesarijatu u Trstu 25. XI. 1920., br. 547.

¹⁴⁰ Farina, Romano, „Mezzo secolo fa a Dignano l'attacco alla Camera di Lavoro“, *La voce del popolo*, 17. I. 1970, br. 13, 2; Benussi, „Moja djelatnost“, 470.

¹⁴¹ CDD, AT, Legislatura XXV, 1. Sessione, Discussioni, 2 Tornata del 9 agosto 1920, 5293.

¹⁴² CDD, AT, Legislatura XXV, 1. Sessione, Discussioni, Tornata del 10 Novembre 1920, 5292–5293; isto, Tornata del 19 Novembre 1920, 5652–5653.

koja potvrđuju Cosattinijevo gledište¹⁴³, stoga je mogućnost nasilne Damianieve smrti u *I gesuiti* više nego vjerojatna. Njegova žrtva i dalje je obavijena tajnom te otvara brojna pitanja: zašto preminuli nije pokopan na vodnjanskom groblju, zašto novine nisu objavile informaciju o njegovoj smrti, zašto su branitelji Vodnjanaca na sudskom procesu šutjeli o tome, zašto se Cosattini u svojem govoru pred parlamentom nije dotaknuo i njegove žrtve? Konzultirani dokumenti trenutno nam ne daju sve odgovore.

Rekonstrukcija slučaja Pasqualea Delcara, pak, koji se u dosadašnjim povijesnim osvrtima navodi kao treća žrtva Vodnjanske bitke, predstavlja drugačije istraživačke izazove. Za razliku od Damianija, kod Delcara su medicinska dokumentacija i službeni dokument o uzroku njegove smrti sačuvani. U bolničkom registru uredno se vodio kao bolesnik primljen na zarazni odjel pulske provincijske bolnice 31. I. 1920. Bolovao je, službeno, od akutnoga letargičnog encefalitisa (*Encefalite letargica acuta*)¹⁴⁴ te je preminuo trinaest dana kasnije. Analizom bolničkog registra za 1919. i 1920., ali i općih zdravstvenih prilika u tadašnjoj Istarskoj provinciji, Delcarova dijagnoza postaje dubiozna. Intrigantno je da je on jedina hospitalizirana osoba s područja središnje i južne Istre u pulskoj bolnici (sjeverna Istra gravitirala je tršćanskoj bolnici) s tom dijagnozom za vrijeme navodne epidemije o kojoj su novine u više navrata pisale početkom 1920. godine.¹⁴⁵

¹⁴³ Pismo istarskih zatvorenika (Francesco Wolf, Alfredo Stella, Maurillio Moser, Antonio Sbisà, Mario Vidovich, Riccardo Zvitanovich, Guido Maurello, Giuseppe Marega) upućeno Omladinskom socijalističkom klubu u Puli 31. VIII. 1920. Pismo je poslano iz koparskoga zatvora u koji su nakon boravka u *I gesuiti* premješteni do presude. U: Vjekoslav Bratulić, „Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 4 (1957), 261–265.

¹⁴⁴ Radi se o obliku encefalitisa – upali mozga – koja je epidemijski vrhunac u Europi doživjela 1920./1921. godine. Uz španjolsku gripu jedan je od većih znanstveno-medicinskih misterija XX. stoljeća. od kojega je od 1917. do ranih 1930-ih, prema suvremenim procjenama, oboljelo između pola milijuna i milijun ljudi, s letalitetom (smrtnosti) iznad 30 posto. Prvi put su bolest opisali neurolog Constantin von Economo i patolog Jean-René Cruchet 1917. godine, a simptomima su podrazumijevali ekscesivno spavanje, pojavu dvostruke slike, difuznu bol, depresiju i delirij. Uz prve slučajeve vezala se, kasnije općeprihvaćena, sintagma „bolest spavanja“. Paul Bernard Foley, *Encephalitis lethargica. The mind and brain virus*, New York 2018, 1; Ava Easton, „Encephalitis lethargica“, <https://www.encephalitis.info/encephalitis-lethargica> (pristupljeno 25. VI. 2020.).

¹⁴⁵ Među istarskim vojnim osobljem umrla je u pulskoj Vojnoj bolnici, koliko nam dostupno gradivo otkriva, jedna osoba. Santo Tognolo preminuo je 27. I. 1920., a pokopan je dva dana poslije na Mornaričkom groblju u Puli. Točan broj umrlih od I. encefalitisa u Istarskoj provinciji nije poznat i valjalo bi provesti zasebno istraživanje prema matičnim knjigama umrlih. Ipak, izvješće voditelja Zdravstvenoga ureda Generalnoga civilnog komesarijata za Julijsku krajinu Giangiusepea Sebastianellija o zdravstveno-sanitarnoj situaciji za razdoblja talijanske okupacije (1918. – 1920.) u kojem spominje kako su „rezultati borbe protiv letargičnog encefalitisa bili vrlo laskavi“ upućuje nas na zaključak da njegovu pojavu valja uzeti kao činjenicu. PPMI, Knjiga

Naoko skroman trag u povodu njegove smrti u dnevniku *L’Azione* omogućit će nam da potvrdimo tezu da je uzrok bio sasvim druge prirode. U prvome članku pod naslovom „Jedan uhićeni zbog vodnjanskog slučaja preminuo u bolnici“ list piše kako je „jedan od petero hospitaliziranih civila nakon sukoba u Vodnjanu“ preminuo od encefalitisa. Nastavlja kako nije poznat rezultat autopsije te da će njegov mozak „biti poslan civilnoj bolnici u Trst na daljnja ispitivanja kod dr. Pastrovicha“. Za četvoricu hospitaliziranih bolnička dokumentacija i službena karabinjerska izvješća se podudaraju. No tko je peti ranjeni muškarac i zašto se i njegovu smrt povezano s poznatom vodnjanskom epizodom? Umjesto Pasqualea Delcara, očito zabunom, novine su tvrdile da je riječ o Antoniju Biasiolu, koji je bio teže ranjen u ruku te otpušten iz bolnice i potom (krajem srpnja) osuđen u Trstu. Dva dana kasnije objavljeno je reagiranje dr. Giachina iz pulske bolnice u kojem ističe da se radi o grešci i da je riječ o Pasqualeu Delcaru, da je klinička dijagnoza glasila „akutni encefalitis“ te da je novinar bio posve upoznat s činjenicom da je on osobno isključio takvu dijagnozu, ali ju je upisao nakon rezultata pristiglog s odjela za biopsiju (u izvorniku: *reparto microscopico di postumi di meningite cerebro-spinale epidemica*)!¹⁴⁶ Možemo samo nagađati što je dr. Giachin smatrao uzrokom smrti, ali potreba da se ogradi od dijagnoze koja je, sasvim izvjesno, imala prikriti istinu, može se objasniti ne samo medicinskom nego i općom etikom. Tko je, kako i kada (smrtno) ozlijedio Delcara, ne možemo sa sigurnošću utvrditi kao ni je li datum njegova primanja u bolnicu točno naveden. No razvidno je da je on bio povezan s vodnjanskim incidentom te je, plauzibilno, stradao od ruke karabinjera ili fašista.

Zaključak

Činjenica da je epizoda „Vodnjanske bitke“ 16. I. 1920., u kojoj su sudjelovali članovi i simpatizeri Kluba društvenih studija s jedne, karabinjeri, Kraljevska financijska straža i vojnici s druge te nacionalisti/fašisti s treće strane, proizvela

ukopa Mornaričkoga groblja u Puli (Registro dei morti), knjiga 2, 321.; „Un caso di morte per encefalite letargica“, *L’Azione*, 29. I. 1920., br. 13, 2.; DAT, RGC, Atti di gabinetto, kut. 80. Relazione circa le condizioni Sanitarie della Venezia Giulia all’atto dell’Armistizio e circa l’opera svolta dall’ufficio Sanitario dal momento dell’occupazione a oggi. U: Rino Cigui, „Le problematiche sanitarie nelle terre adriatiche orientali al termine del Primo conflitto mondiale“, *U sjeni Velikoga rata. Odras ratnih zbivanja na život istarskoga civilnog stanovištva* (ur. Mihovil Dabo, Milan Radošević), Pula 2019., 167.

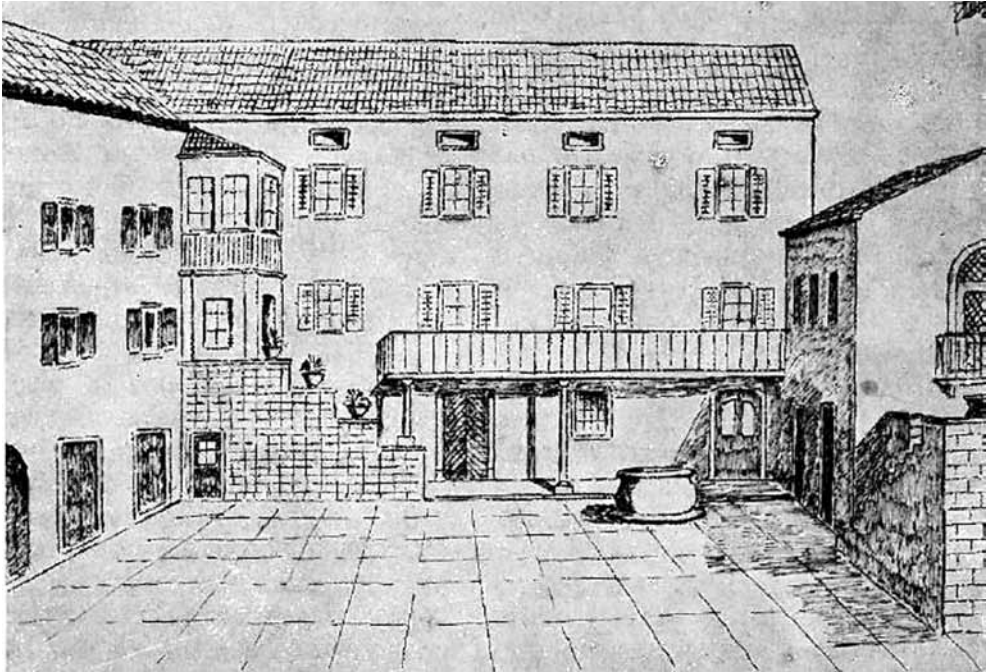
¹⁴⁶ „Un arrestato per fatti di Dignano morto al nostro ospedale“, *L’Azione*, 17. II. 1920., br. 29, 2; „Una rettifica significativa“, *isto*, 19. II. 1920., br. 31, 2.

veoma opsežnu dokumentaciju koja je dospjela sve do Ureda talijanskoga premijera i talijanskoga Parlamenta upućuje na njezinu političku važnost koja uvelike prelazi lokalne okvirne jedne male istarske općine. Službeno potvrđeni fašistički izgredi i izraženo nasilje spram uhićenih protekli su bez reakcije snaga sigurnosti, što nas upućuje da su njihovi međusobni odnosi bili na visokoj razini, a politički ciljevi kompatibilni. Razvidno je to i povezivanjem odnosa glavnih aktera, redom protivnika socijalističkih nazora: od inicijatora akcije poručnika Errica, njegova nadređenoga pukovnika Mantesea, izvanrednoga komesara vodnjanske općine Sechija Pinne, liječnika Sanse, koji je obavio obdukciju, okružnoga suca Ferlana koji je vodio očevid prostorija Kluba u potrazi za oružjem te koji je prijateljevao s predsjednikom fašistima otvoreno naklonjene *Democratice* Antoniom Deltonom. Posljednji je nekoliko dana nakon presude Vodnjancima postao općinskim povjerenikom, a u sljedećem mandatu i gradonačelnikom Vodnjana.

Sam pretres imao je legitimno opravdanje u smislu ilegalnoga posjeda oružja koje je vodstvo Kluba, socijalistički usmjereno, skrilo u svojim prostorijama. Komesar Sechi Pinna u jednom je povjerljivom dopisu kasnije ocijenio njihov čin posljedicom straha od napada demokrata. Metode i plan akcije pretresa karabinjera nadilazile su ciljeve istoga, ali su imale garanciju uspjeha s obzirom na znatnu oružanu nadmoć. Ishod je, drugim riječima, mogao biti kontroliran. Istodobno, pulska je Radnička komora u jeku velikoga štrajka radnika, s kojima su se solidarizirale i stotine vodnjanskih radnika, ostavljena po strani, kako neredi u osjetljivim političkim prilikama ne bi eskalirali i proširili se na obližnji Trst. Taktika iscrpljivanja politički i nacionalno nepodobnih elemenata u Istri, koje su po brojnosti predvodili socijalisti, bila je *modus operandi* koji se uz privolu okupacijskih vlasti provodila na terenu djelovanjem snaga sigurnosti. Nastupajuće fašističke *skvadre*, počevši upravo od vodnjanske epizode, u tome su uzimale sve više maha, uza sve izraženije fizičko nasilje.

Sudski proces pokazao je brojne nelogičnosti optužbe, ali je i razotkrio prekomjerno postupanje službenih osoba pri pretresu i nakon njega. Međutim, nepoznate okolnosti smrti trojice involviranih vodnjanskih mladića ostale su u sjeni viših političkih interesa. Pietra Benussija, pokazat će dokumenti, izvjesno su ranili pripadnici karabinjera ili vojske. Domenico Damiani skončao je život u sumnjivim okolnostima u tršćanskom zatvoru – prema svemu sudeći, od posljedica stražarskoga zlostavljanja. Možda i najintrigantiji slučaj jest onaj Pasqualea Delcara, preminulog u pulskoj bolnici, službeno od letargičnoga encefalitisa, ali u biti od posljedica fizičkoga napada, karabinjera ili fašista. Većina optuženih dobila je oslobađajuću presudu, a ostali su bili amnestirani sljedeće godine.

Tema „Vodnjanske bitke“ posebno je važna u kontekstu nastupajućeg fašizma u Istri, koji se tamo prvi put manifestirao u svojem neskrivenom aspektu fizičkoga nasilja spram neistomišljenika, osokoljen podrškom i(li) u najmanju ruku indiferentnošću organa javnoga reda i mira. Buduća povijesna istraživanja, na temelju novih, do sada slabo i nedovoljno poznatih i korištenih izvora, trebala bi prihvatiti izazov činjenične rekonstrukcije kao preduvjet interpretiranja važnih epizoda istarske povijesti (krvavi Prvi maj 1920., palež Narodnoga doma u Puli, posjet Mussolinija i palež Radničke komore u Puli iste godine i dr.) u kontekstu širih političkih previranja kako bismo bolje razumjeli genezu fašističkoga pokreta u Istri.

Skica 1. Pogled na stražnju stranu zgrade u kojoj se na prvom katu nalazio Klub društvenih studija u Vodnjanu. Izvor: *Notiziario dignanese*, dicembre 1978, 6.

Milan Radošević

The Battle of Vodnjan of 16 January 1920 and Fascism in Istria: The Beginning

Summary

The Battle of Vodnjan of 16 January 1920 is the first recorded armed conflict of the carabinieri, the army and the fascists with the socialists in the territory of Istria. The consulted archival material, together with the protagonists' testimonies collected after World War Two, have confirmed that fascists were actively involved in this conflict. Searching of the premises of the Social Studies Club in Vodnjan, carried out by the public security forces, was legitimately urged by the fact that local people illegally possessed firearms; it consequently directly caused the death of one young man from Vodnjan, and indirectly of two more. Official statements given before the Commission of Inquiry of the Court Martial in Trieste, the carabinieri, local civil and judicial authorities, as well as doctors' reports on the victims, proved not to be credible. When 48 inhabitants of Vodnjan and the neighbouring villages, the majority of whom were of socialist orientation, stood biased trial, the defence lawyers emphasised the fact that the public security organs had used excessive force. Seventeen among them were sentenced to years-long imprisonment, however they were granted amnesty the following year. The documents proved that Pietro Benussi was wounded, and possibly even murdered by members of the Italian armed forces – the carabinieri and/or the army – with fire arms. Domenico Damiani ended his life in the I gesuiti prison in Trieste. Though the archival material does not provide us with inarguable proof thereof, the testimonies of his contemporaries and co-defendants, as well as documents testifying on the treatment of prisoners by prison guards, may lead us to the conclusion that his death was marked by an act of violence. Possibly the most intriguing case is the one of Pasquale Delcaro, who has in no documents been brought into connection with the Battle of Vodnjan of 16 January 1920. Nevertheless, the hospital documentation and the media appearance of Giachino, physician from the Pula hospital, offer a rather solid confirmation of the hypothesis that Delcaro's murder has been hushed up.

Keywords: *fascism; Istria; Vodnjan; Pula; Pietro Benussi; Domenico Damiani; Pasquale Delcaro; lethargic encephalitis.*